MISCELLANEA

DE RECENTE STEDEBOUWKUNDIGE GESCHIEDSCHRIJVING IN BELGIE OMTRENT NEGENTIENDE EN BEGIN TWINTIGSTE EEUW

door

Ronald DE MEYER
Assistent afdeling architektuur, K.U.L.
en Dr. ir. Marcel SMETS
Docent stedebouw, K.U.L.

---

1. INLEIDING

Het valt op, dat België, in de onlangs door A. Sutcliffe samengestelde bibliografie over de geschiedenis van stedebouw en ruimtelijke ordening (1), totaal ontbreekt. Geen enkele Belgische auteur of planner wordt er in behandeld, geen enkele bijdrage over een Belgische stad komt er in voor. Ongetwijfeld speelt de onvertrouwdheid met eerder lokale uitgaven hierbij een rol. Tevens gaat het in Sutcliffes overzicht eerder om publikaties betreffende de specifieke historiografie van de ruimtelijke planning, dan om een bibliografie van Urban History in ruimere zin. Ondanks deze beperkingen is dit ontbreken van enige verwijzing naar Belgische studies niet louter toevallig. Het is tekenend voor de afwezigheid van enig gestruktureerd onderzoek naar stedebouwkundige geschiedschrijving in België.

Deze lacune komt duidelijk tot uiting in het gebrek aan een geeigende terminologie. Een nederlandstalig equivalent voor "Storia Urbana" of "Urban History" bestaat in feite niet. Een letterlijke vertaling, zoals "stadsgeschiedenis" omvat een veel ruimere inhoud, en geldt niet als ingeburgerd begrip. Men blijft daarom aangewezen op

(1) A. SUTCLIFFE, *The history of urban and regional planning, an annotated bibliography*, London, 1981.

ongemakkelijke omschrijvingen, zoals "geschiedenis van de stadsontwikkeling", die op meerdere manieren kunnen geïnterpreteerd worden; of op eigen konstrukties, zoals "stedebouwkundige geschiedschrijving", die misschien korrekter aangeven wat bedoeld wordt, maar het nadeel hebben van hun onbekendheid.

In de franstalige terminologie worden "histoire urbaine" en "histoire des villes" regelmatig door elkaar gebruikt, wat weer duidt op een meervoudige betekenis. Het eerste begrip, dat normalerwijze geldt als franstalige denominatie voor het bedoelde onderzoeksdomein, slaat in de Belgische kontekst veeleer terug op een historische studie van zeer uiteenlopende fenomenen en ontwikkelingen die zich in één of ander stadsverband voordoen. Eerder uitzonderlijk gaat het daarbij om onderzoek naar het tot stand komen van de ruimtelijke omgeving van die stad zelf.

Dit soort allesomvattende interpretatie van het studiegebied treft men bv. aan in het tijdschrift *Cahiers Bruxellois*, dat in 1956 startte met de ondertitel "Revue d'histoire urbaine", maar sindsdien artikels opnam over de meest diverse facetten van (hoofdzakelijk op Brussel georiënteerd) stedelijk historisch onderzoek. Het blad fungeert tevens als spreekbuis van een *Commission internationale pour l'histoire des villes*, waarvan men, uit de betreffende verslagen, moeilijk een duidelijke gerichtheid kan afleiden. In 1968, neemt het een bibliografie van W. Blockmans over Belgische stadsgeschiedenis op (2), waarvan de variëteit der bijdragen illustrerend is voor de ruimheid van de aan het onderzoeksdomein toegekende betekenis.

Deze ruime interpretatie brengt mee dat de stedelijke ontwikkelingsgeschiedenis in de praktijk niet als geëigende rubriek aanvaard wordt. Dit blijkt uit de bibliografische overzichten en kritische besprekingen van de Belgische geschiedschrijving, die sinds de zestiger jaren nagenoeg jaarlijks verschijnen. Men vindt er geen eigen rubricering over stadsgeschiedenis in terug. De titels die er verband mee houden, worden gekatalogeerd als deelaspekt van een indeling in funktionele kategorieën (3).

(2) W. BLOCKMANS, "Publications relatives à l'histoire urbaine en Belgique, parues en 1966, 1967 et 1968 (sept.)", *Cahier Bruxellois*, XIII, 4, oct-déc. 1968, pp. 243-250.

(3) Zo treft men in het *Bulletin Critique d'histoire de Belgique 1969-1971*, het werk van L. DE SAINT-MOULIN : *La construction et la propriété des maisons, expression de structures sociales*, aan onder de rubriek "Les ouvriers et les pauvres" van de funktionele kategorie "Les structures sociales". A.C. DERUELLE's : "Réflexion sur l'utilisation des sources cadastrales et notariels. Un exem-

In het licht van deze toestand, leek het ons in de eerste plaats noodzakelijk het eigen standpunt toe te lichten van waaruit het overzicht zoals het verder wordt behandeld, is gesteld. Vandaar dat eerst gepoogd wordt tot een betere begripsomschrijving te komen, teneinde er de kondities en beperkingen uit af te leiden waaraan dergelijke stedebouwkundige geschiedschrijving onderworpen is. Daarnaast wordt ingegaan op een aantal redenen die toelaten om de eerder beperkte Belgische bijdrage op dit onderzoeksvlak te verklaren. Op die manier wordt een kader geschetst dat een betere situering van het nadien opgenomen overzicht moet mogelijk maken.

2. EEN BEGRIPSBEPALING

a. Een restriktieve definitie

De stedebouwkundige geschiedschrijving, zoals ze hier verder wordt beschouwd, omvat het onderzoeksdomein dat naar een verklaring zoekt voor het tot stand komen van de ruimtelijke omgeving. Ze tracht uit een nauwgezette analyse van de verschillende van invloed zijnde faktoren, na te gaan waarom een bepaalde ruimtelijke oplossing werd voorgestaan en gerealiseerd.

Ze probeert te "begrijpen" (wat meer omvat dan louter harde causale verbanden), welke oorzaken en achtergronden hebben gespeeld voor de ruimtelijke situering, de verschijningsvorm en de organisatiestruktuur van ingrepen en initiatieven in de gebouwde omgeving (4).

ple : ventes de terrains à Bruxelles en 1865", zit geklasseerd onder "Les villes" in de funktionele kategorie "L'économie".
H. SOLY's : "De Antwerpse onderneemster Anna Janssens en de economische boom na de vrede van Cateau-Cambresis", hoort thuis onder "Crédit, affaires, fortunes", in dezelfde ekonomische kategorie. H. Soly's : "Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft der 16de eeuw", wordt ondergebracht bij "La construction", die als subaktiviteit van "L'industrie", ook in de grove onderverdeling naar ekonomie voorkomt.
(4) Gebouwde omgeving omvat hier meer dan een stuk stadsverband of een aaneenschakeling van gebouwen en bijbehorende open ruimten. Het kan in principe terugslaan op elke vorm van menselijk ingrijpen dat beoogt het natuurlijk milieu voor een bepaald doel te "ordenen". "Stedebouwkundig" hoeft hier dus in zijn oorspronkelijke etymologische betekenis van "ordenen der plaats" begrepen te worden.

Deze omschrijving is duidelijk restriktiever dan de normalerwijze gangbare opvatting(en) over het studieterrein : "Hoewel we er waarschijnlijk allemaal mee akkoord gaan dat "urban history" niet alles omvat wat in steden gebeurd is in het verleden", zegt H.J. Dyos, "zouden we waarschijnlijk niet zo gemakkelijk akkoord gaan over wat we kunnen weglaten" (5). Een houding die er gewoonlijk toe leidt, het veld zo breed mogelijk op te vatten.

Anderzijds is de gegeven definitie veeleer 'idiografisch', in de zin dat ze zich bezig houdt met "unieke gebeurtenissen, die op zichzelf kunnen bestudeerd worden voor hun intrinsiek belang" (6). Op die manier zou, steeds volgens Dyos, wellicht een tegenstelling ontstaan met 'nomothetische' studies, die bekommerd zijn met de "klassifikatie van fenomenen en de formulering van algemene wetten" (7). Hoewel de tegenstrijdigheid tussen beide niet a priori vanzelfsprekend lijkt, en de formulering van meer veralgemeenbare hypothesen zeker niet uit de weg wil gegaan worden, schijnt het aangegeven onderzoeksdomein ons, samen met O. Handlin (8), precies bijzonder geschikt om dit soort hypothesen in al hun nodige nuancering op het spoor te komen.

Het kan voorts niet geloochend worden, dat de domeinafbakening die wordt gehanteerd in hoofdzaak is ingegeven door de eigen aktuele bekommernis voor de gebouwde omgeving. Vanuit de onvrede met een te gemakkelijk pragmatisme binnen de eigen architektuur- en stedebouwdiscipline, worden vragen opgeroepen naar het begrijpen van die omgeving toe, die men hoopt in doorgedreven historisch onderzoek te kunnen beantwoorden. Dergelijke motivatie, ligt heel anders dan de vormenarcheologie die in het verleden, hetzij van-

(5) H.J. DYOS, "Agenda for urban historians", in H.J. DYOS (ed.), *The study of urban history*, London, 1976 (1968), p. 2.
(6) Ibid., p. 9.
(7) Ibid., p. 10.
(8) "We need fewer studies of the city in history than of the history of cities. However useful a general theory of the city may be, only the detailed tracing of an immense range of variables, in context, will illuminate the dynamics of the processes here outlined (...) how these developments unfolded, what was the causal nexus among them, we shall only learn when we make out the interplay among them by focussing upon a city specifically in all its uniqueness". O. HANDLIN, "The modern city as a field of historical study", in O. HANDLIN and J. BURCHARD (eds.), *The historian and the city*, Cambridge (Mass.)-London, 1966 (1963), p. 26.

uit een afstandelijke zin voor kunstgeschiedenis (9), hetzij vanuit een eclectische behoefte aan hernieuwde vormentaal (10), een interesse in de historische stadsontwikkeling inspireerde. Haar duidelijk voorop stellen is belangrijk, om de zin van het aangegeven domein en de daaruit voortvloeiende historische benadering op een juiste manier te beoordelen.

b. Een transdisciplinair domein

Omdat een ruimtelijke beslissing tot stand komt op grond van individuele opvattingen en motivaties, geplaatst tegen een komplexe achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen, moet de stedelijke geschiedschrijving deze verschillende aspekten en invloeden zo goed mogelijk trachten te doorgronden. Dit houdt in dat het studiewerk zich op uiteenlopende terreinen moet bewegen. Voor de verklaring van een ruimtelijke ingreep zal men niet kunnen volstaan met een onderzoek naar de specifieke terreingesteldheid of de beperkingen en mogelijkheden opgelegd door de geografische omstandigheden (de fysiek-ruimtelijke ingang). Men zal tevens moeten ingaan op de bedrijfsvoering, de rendementsoverwegingen en de financieringsmechanismen die hebben gespeeld (de financieel-ekonomische ingang). Men zal het eigenbelang en de specifieke geaardheid van de voornaamste actoren moeten leren afwegen, alsook de invloed die daar van buitenuit wordt op uitgeoefend (de individueel-psychologische ingang). Voorts zullen de beperkingen opgelegd door materiaalgebruik en beschikbare middelen, en de mogelijkheden geopend door uiteenlopende technologische innovaties (de materieel-technische ingang) moeten onderzocht worden; alsook de door planners

(9) "The history of urban architecture, which studies the construction of towns, the layout and design, or in other words the development of streets, open spaces, monuments etc... forms, as Lavedan claims in his thesis, 'a new chapter for the general history of art' (though not always escaping the danger of archeology)". F. BEDARIDA, "The growth of urban history in France : some methodological trends", ibid., p. 51.
(10) Cfr. Alexander TZONIS, *The predicaments of architecture : narcissism and humanism in contemporary architecture*, Harvard Graduate School of Design, Publication Series in Architecture, 1979, 22 p. In het Nederlands vertaald onder de titel "De narcistische faze in de architektuur", *Wonen-TA/BK*, 23, december 1979, pp. 19-28.

gehanteerde opvattingen, de modellen en type-oplossingen waarvolgens wordt geredeneerd, de invloed van het (architektuur)onderwijs, de specifieke kondities opgelegd door de beroepssituatie van de deskundige (de architektuurtheoretische ingang).

Om de maatschappelijke achtergrond waaruit het ruimtelijk voorstel groeit, te begrijpen, zal het nodig zijn inzicht te verwerven in de vraag- en aanbodsituatie inzake woongelegenheden en tewerkstelling en de spekulatieve waardebepaling die daaruit voortvloeit, alsook in de ontwikkeling van de diverse bedrijfstakken en aktiviteiten, de eigendomsituatie en de huurniveaus (de sociaal-ekonomische ingang). Daarnaast zal men zich een beeld moeten vormen van de bevolkingssamenstelling naar leeftijd en beroepskategorie, alsook van de evolutie van geboorte, sterfte, migratie en inkomensverdeling (de sociaaldemografische ingang). De aanwezigheid van samenhangende sociale geledingen, hun weerbaarheid en de invloed op de politieke beslissingsvorming en de reële machtsuitoefening, kan een rol spelen (de sociaal-politieke ingang), alsook de manier waarop diverse bevolkingslagen de ruimte waarnemen, de kriteria die ze daarbij hanteren, hun oorsprong en hun beïnvloeding door andere voorbeelden en media (de socio-kulturele ingang).

Elke beslissing zal tenslotte meestal moeten gesitueerd worden binnen bestaande wettelijke bepalingen en beperkingen, binnen de werking van geïnstitutionaliseerde beslissingsniveaus, met hun eigenheden en antagonismen (de juridisch-institutionele ingang).

Dergelijke opsomming, die eerder als illustratie dan wel als exhaustieve lijst bedoeld is, levert bouwstenen die voor de verklaring van het ruimtelijk initiatief van belang kunnen zijn. Ze mag echter niet verkeerd begrepen worden. Het gaat er niet om, deze verschillende ingangen parallel naast elkaar uit te werken. Dergelijke inspanning zou niet alleen erg tijdsintensief zijn, maar ook grotendeels irrelevant. Ze loopt het risiko te stranden in algemene informatieverzameling die weinig verband houdt met het oorspronkelijk doel. In het beste geval levert ze nuttige achtergrondsinformatie, die voor zover ze in een nieuw kader wordt gesteld, mogelijk een bijdrage kan leveren voor een meer gerichte aanpak. Het gros van het demografisch, geografisch en (kunst)historisch onderzoek verstart in deze facetmatige benadering en vergenoegt zich met de behandeling van schijnbaar autonome fenomenen en ontwikkelingen, die, voor zover men daar aan toe komt, noodgedwongen vanuit een eenzijdige invalshoek worden verklaard.

Om die reden lijkt de stedebouwkundige geschiedschrijving ons veeleer een eigen onderzoeksdomein, dan een interdisciplinaire aangelegenheid. Vanuit de diversiteit van tussenkomende beschouwingen, is men inderdaad geneigd tot dergelijke samenspraak te besluiten. Indien ze echter niet duidelijk voorafgaandelijk gericht wordt, houdt ze het gevaar in dat ieder onderzoeker, een eigen probleemstelling, ingegeven door zijn specifieke belangstelling en geaardheid, gaat ontwikkelen. Men belandt op die manier bij uiteenlopende verhalen, waartussen niet alleen het verband en de wederzijdse beïnvloeding is zoek geraakt, maar tevens aan de originele reden om diverse disciplines in te schakelen, wordt te kort gedaan. Niet zelden immers wordt in de aparte bijdragen een geïsoleerde thematiek uitgediept, die aan de eigenlijke vraagstelling voorbij schiet.

Een samenhangende verklaring voor het bestudeerde bebouwingsinitiatief vereist daarom, voor alles, dat, vanuit een kritisch onderzoek naar de achterliggende motieven, juiste vragen aan het beschikbare bronnenmateriaal worden gesteld. Zo'n opzet is niet vrijblijvend. Het is in hoge mate getekend door het eigen zoeken naar de zin en de betekenis van de gebouwde omgeving en de maatschappelijke relaties en verbanden waarvan ze drager is. Ze wordt, zoals elk gedegen historisch werk (11), opgevat vanuit een kritische observatie van de ontwikkelingsgeschiedenis van die omgeving tot op heden. Ze vloeit voort uit een aantal hypothesen, waarvan de onderzoeker meent dat ze "de zin van het komplexe gebeuren dat hij bestudeert" (12) uitdrukken, en hem toelaten "met discontinue elementen (de bronnengegevens), een organisch geheel, een begrijpbare evolutie, en dus een kontinuum, samen te stellen" (13).

(11) "...connaissant l'aboutissement de l'évolution, il (l'historien) peut distinguer entre ce qui est fondamental et ce qui est accident, entre ce qui va dans le sens de l'évolution et ce qui en diverge ou va en contresens". J. DHONDT, "Histoire et reconstitution du passé", *Revue de l'Institut de Sociologie*, U.L.B., 1963, 4, p. 824. "...l'historien cherche toujours à reconstituer la trame des événements par séquences moteur-effects et cela parce qu'il lui faut en dernière instance rendre plausible un point d'aboutissement connu dès le départ". Ibid., p. 825.
(12) Ibid., p. 826.
(13) Ibid., p. 827.

Omdat elk ruimtelijk ordeningssysteem door faktoren van zeer uiteenlopende aard wordt beïnvloed, zullen deze hypotheses het bestudeerde initiatief in al zijn diverse aspekten moeten omvatten. Voor hun bewijsvoering zullen de klassiek disciplinaire grenzen noodgedwongen moeten overschreden worden. Vanzelfsprekend vergt dit een vorm van vertrouwdheid met de techniciteit en de aanpak van andere wetenschapsdomeinen, en zal, in sommige gevallen, op specialisten uit die disciplines moeten beroep gedaan worden om moeilijke problemen op een juiste manier te beoordelen. In deze zin is de stedebouwkundige geschiedschrijving transdisciplinair. In weerwil van de twijfels die omtrent een interdisciplinaire benadering werden geuit, sluit ze geenszins het integreren van deskundigen uit andere basisdisciplines uit, voor zover althans een gemeenschappelijke probleemstelling voorop staat.

Bij wijze van besluit, zou men, met een voorbeeld sprekend, kunnen stellen dat het de stedebouwkundige geschiedschrijving niet alleen te doen is om de evolutie van de bevolking en de woningvoorraad in de onderzochte stad, noch om de ontwikkeling van de wetgeving op onteigenings- en bestemmingsplannen, noch om de specifieke samenstelling van het schepenkollege en de belangen die daarin vertegenwoordigd werden, noch om de bestaande financieringsmechanismen van privé-ondernemingen, om de konnekties tussen bankiers en publieke overheid, of om het opstellen van een balans van een onderneming. Het gaat zelfs niet louter om het minitieus beschrijven van de opeenvolgende plannen en stappen van realisatie, van de technische moeilijkheden die men ontmoette, of de invloed van landschap, eigendomssituatie of nagevolgde voorbeelden op het weerhouden plan. Het gaat er integendeel om, vanuit een maatschappelijke bewogenheid (14), uit de verbanden tussen dit alles en andere informatiebronnen, een idee te laten groeien over het waarom een doorbraak werd verwezenlijkt of een kwartier werd aangelegd, op de wijze waarop dat in het verleden is geschied. Vanuit dergelijke basishypothese dan, kan het voorhanden zijnde bronnenmateriaal worden geordend, en kunnen nieuwe, gerichte vragen worden gesteld, om uit

(14) "Le refus ou l'acceptation de l'histoire équivaut au refus ou à l'acceptation, telle quelle, de la communauté qui y est impliquée. L'attitude envers l'histoire ne peut être indifférente. Elle est engagée ou opportuniste". G. BEKAERT, in A. TZONIS, *Vers un environnement non-oppressif*, Brussel-Liège, 1976, p. 10.

de samenhang van de op die manier verkregen antwoorden, een zinvolle verklaring te zoeken voor de ruimtelijke ingreep.

3. BEPERKINGEN IN RELATIE TOT HET ONDERZOEKSOPZET

Het ontbreken van het gesuggereerde onderzoek kan deels verklaard worden vanuit de problemen welke het onderwerp zelf met zich brengt. Een niet te verwaarlozen kenmerk van het onderzoeksobject is nl. zijn anonimiteit. Zowel de gebouwde omgeving zelf, als de personen welke betrokken zijn bij het gebruik of de realisatie ervan zijn overwegend onbekenden voor de gangbare architektuurgeschiedenis en de geschiedenis in het algemeen. Dit brengt met zich dat achtergrondinformatie hierrond ontbreekt. Daarom moet naast het onderzoek naar het objekt zelf, informatie verzameld worden op basis van bijkomend rand-onderzoek. Dit nadeel kan deels ondervangen worden vanuit een konsultatieve benadering binnen een transdisciplinaire aanpak. Binnen de historische disciplines is het onderzoek naar de 19de eeuw echter ook maar recent gestart. Niettegenstaande deze geïsoleerde situatie, is het ons toch mogelijk, op basis van persoonlijke ervaring met het onderwerp, een aantal voorwaarden op te sommen welke aan het onderzoek kunnen gesteld worden :

a. Een belangrijke voorwaarde is natuurlijk de aanwezigheid van bronnenmateriaal. Vanwege de benadering van de gebouwde omgeving als historisch-maatschappelijk gegeven, komen in principe alle bronnen welke binnen de menswetenschappen benut worden, in aanmerking. Bijkomende informatiebronnen zijn de gebouwde omgeving zelf en het desbetreffende grafische materiaal.

De aanwezigheid van de oorspronkelijk gebouwde situatie is echter geen noodzaak. Wel kan de konfrontatie ervan met de huidige situatie, door rekonstruktie op basis van fotografisch, grafisch of beschrijvend materiaal, bijkomende informatie opleveren. De gebouwde omgeving is op zich echter nietszeggend. Ze is maar een valabele bron, wanneer ze op basis van ander bronnenmateriaal kan bestudeerd worden in de eigen specifieke kontekst waarbinnen ze tot stand kwam.

Binnen het onderzoek wordt men bijgevolg met de traditionele problemen gekonfronteerd welke zich m.b.t. het bronnenmateriaal kunnen voordoen.

De wet op de officiële archieven, waardoor enkel materiaal langer dan 50 jaar bewaard, kan geraadpleegd worden, levert geen moeilijkheden op voor het onderzoek naar de 19de eeuwse omgeving. Wel wordt het onderzoeksveld hier nagenoeg door gelimiteerd tot 1930. Een belangrijker probleem vormt het onderscheid tussen privé- en overheidsbronnen. De eerder geciteerde anonimiteit van het object wordt deels verklaard vanuit de kringen waaraan het ontstond. Voor de 19de eeuw kunnen dit zowel realisaties op overheidsinitiatief als op privé-initiatief zijn.

Ontwerpen en realisaties welke tot stand kwamen binnen de overheid kunnen 'in principe' binnen de officiële archieven van de stad of het rijk gerekupereerd worden. In principe, vermits binnen deze archieven, materiaal wellicht aanwezig is, doch door onvoldoende klassement niet identificeerbaar en bijgevolg niet consulteerbaar.

Wanneer een omgeving tot stand kwam op privé-initiatief is het materiaal heel wat moeilijker terug te vinden. Vermits een privé-realisatie in de gebouwde omgeving evenzeer deel uitmaakt van het openbare terrein, is hierrond mogelijk binnen de officiële archieven materiaal te rekupereren. Dit is moeilijker voor het materiaal dat op de interne handelingen van de betrokken initiatiefnemers terugslaat. Gezien de meestal spekulatieve doeleinden van het opzet is soms heel wat materiaal vernietigd of niet toegankelijk. Een traditie, zowel als de nodige kanalen ontbreken opdat dit materiaal z'n weg zou vinden naar de officiële depots. Naar de methode toe betekent dit, dat bij voorkeur overheidsrealisaties zullen onderzocht worden.

b. Vervolgens de kwantiteit van het materiaal. Deze is op zich geen voorwaarde; er dient niet alleen voldoende, maar tevens voldoende gedifferentieerd materiaal beschikbaar te zijn. Voor de 19de eeuw is dit meestal geen bezwaar indien overheidsbronnen beschikbaar zijn. Gedurende de 19de eeuw komt de administratie pas goed op gang. De hoeveelheid 19de eeuwse bronnen is daardoor vergeleken bij de 16de eeuwse alleen reeds enorm.

Uitgaande van de onderstelling dat materiaal beschikbaar is, dient vervolgens een onderzoeksobjekt gekozen wat beperkt in tijd en ruimte is. Deze methodologische beperking ondervangt gedeeltelijk het probleem van de kwantiteit, maar niet het probleem van het ontbrekende achtergrond- of interpretatiemateriaal. Het beperkte opzet van een case-study maakt het echter mogelijk onder vorm van bijkomende facetstudies dit euvel te voorkomen.

c. Een laatste methodisch aspekt betreft de struktuur van het onderzoek. De onzekerheid omtrent het bronnenmateriaal maakt het moeilijk van een vooropgezette onderzoeksstruktuur te vertrekken. Alle materiaal is bijgevolg in welke volgorde dan ook welkom. Bij gebrek aan achtergrondinformatie is de informatie welke naar voor komt uit de konfrontatie met het materiaal zelf, richtinggevend aan de prioriteiten welke gesteld moeten worden aan het nog te onderzoeken materiaal.

Het proces zelf waarin de gebouwde omgeving tot stand kwam, kan op verschillende tijdstippen op verschillende plaatsen totaal verschillend zijn. Wel kunnen in deze verschillende situaties dezelfde kategorieën betrokkenen aan bod komen, de volgorde waarin deze binnen het proces aan bod komen kan echter totaal verschillen. Dit maakt dat ook hier slechts werkhypotheses kunnen opgezet worden tijdens en in de konfrontatie met het bronnenmateriaal. Ervaring op basis van een aantal case-studies kan hierin een eerste ordening aanbrengen.

d. Heuristiek.

Binnen de kontekst van dit artikel werd niet ingegaan op welke bronnen voorradig zijn en waar deze terug te vinden zijn. De uitgebreidheid waarmede dat aan bod komt in een kursus *Handleiding voor het onderzoek in de Maatschappijwetenschappen* (15) en de huidige stand van het onderzoek, maken het hier onmogelijk. Wel werden in het opgenomen overzicht een reeks publikaties vermeld, die voor het betreffend studiegebied als achtergrondmateriaal bij toegespitst onderzoek dienstig kunnen zijn.

Mogelijk kon van zulke inventaris een meer praktisch hanteerbare omschrijving van de discipline verwacht worden. De eigenheid van het onderzoeksopzet ligt echter niet in de geëigendheid van het bronnenmateriaal. Het aangegeven trans-disciplinaire karakter ervan onderschrijft dit. De eigenheid van het onderzoek ligt juist in de samenhang welke op basis van dat bronnenmateriaal kan gereconstrueerd worden; nl. een werkelijkheid van menselijk denken en handelen dat de gebouwde omgeving als inzet had. Naar het opstellen van een heuristiek van het onderzoek toe, betekent dit dat het bronnenmateriaal dient geordend op basis van de betrokkenen waaraan die werkelijkheid ontstaat.

(15) C. LIS, E. SCHOLLIERS, E. WITTE, *Handleiding voor het onderzoek in de maatschappijwetenschappen (19de en 20ste eeuw)*, 2 delen, V.U.B., 1979.

4. STEDEBOUWKUNDIGE GESCHIEDSCHRIJVING : WAAROM EEN LACUNE ?

De vraag, waarom zo goed als geen geschiedschrijving omtrent de 19de-eeuwse Belgische stedelijke omgeving voorradig is, kan opgesplitst worden in twee deelvragen :

a. waarom is binnen architektuur en stedebouw, disciplines welke principieel de gebouwde omgeving als onderwerp hebben, zulk historisch onderzoek niet tot stand gekomen ?
b. waarom bestaat binnen de historiografie en de menswetenschappen in het algemeen, geen geschiedenis van de 19de eeuwse gebouwde omgeving ?

Op deze vragen kan moeilijk een antwoord verwacht worden vanuit een analyse van de aktualiteit. Het feit dat het gesuggereerde onderzoek niet, of slechts traag tot stand komt, wijst op de aanwezigheid van mentale drempels welke vanuit een historische benadering moeten verklaard worden (16).

a. Lacune binnen de geschiedschrijving

Een geschiedenis van de Nieuwste Tijden is binnen de historiografie een recent fenomeen. Dit verklaart deels waarom nog niet voldoende materiaal over de 19de eeuw voorradig is.

Tot voor de 2de wereldoorlog werd deze periode immers niet 'au sérieux' genomen. De tijdsafstand tot het heden was te kort om voor geschiedschrijving vatbaar te zijn. We kunnen stellen dat een traditie aanwezig was waardoor vooral de geschiedenis van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden als valabel onderzoeksgebied aanvaard werd.

Het ontstaan van dergelijke zienswijze hangt nauw samen met het ontstaan zelf van de historiografie als wetenschappelijke discipline tijdens de 19de eeuw. Deze kan niet losgekoppeld worden van het opkomende nationalisme gedurende deze periode, zodat zowel de be-

(16) Om beide vragen te beantwoorden kon op publikaties gesteund worden. Voor wat de architektuur betreft kon op de eigen ervaring binnen de discipline gerekend worden. Voor de historiografie dienden we ons te richten naar een aantal historici; zo kwamen gesprekken tot stand met H. Balthazar, Y. Leblicq, H. Soly, R. Van Uytven, E. Witte.

tekenis van de historiografie als de positie van de historicus verband houden met het zoeken naar een nationale identiteit, gebaseerd op het eigen verleden (17).

Voor het onafhankelijk België (1830) bracht zulks een nood to legitimatie van z'n bestaan teweeg, op basis van een 'rijk' middeleeuws steden-verleden. Voor dit soort benadering kan de Belgische historicus H. Pirenne als type-voorbeeld staan. In zijn *Histoire de Belgique* (1900-1932) tracht hij de ontstaansgronden van België in de middeleeuwen te situeren. Belangrijker is echter de wijze waarop hij in zijn benadering van de middeleeuwen aan steden-geschiedenis doet. Hij karakteriseert deze zelf als een 'histoire municipale' (18). Niettegenstaande in zijn ontstaansgeschiedenis van de steden een geografisch-topografische benadering aanwezig is (19), wordt geen aandacht besteed aan de gebouwde aspekten van de stad. Stad is bij hem vooral een juridisch-ekonomisch begrip. Dergelijke benadering loopt gedurende enkele generaties Belgische historici verder. (F.L. Ganshof, H. Van Werveke).

Een verklaring voor het ontbreken van een interesse voor de gebouwde kontext van een kultuur, van een stad, kan verklaard worden vanuit het identificeren van de gebouwde omgeving met architektuur, welke in termen van kunst of stijlen gedacht wordt. Deze reduktie heeft voor gevolg dat het objekt verbannen wordt naar de architektuur- of kunstgeschiedenis. Ze laat zich deels verklaren vanuit het ontstaan van een onafhankelijke kunstgeschiedenis gedurende de 19de eeuw, als bij-produkt van de geschiedschrijving en de Duitse kultuurfilosofie (20).

Belangrijker voor een begrijpen van de afwezigheid van een interesse voor de materiële omgeving, de ruimte, binnen de historiografie, is het Westerse denken zelf, wat aan het ontstaan van de kunstgeschiedenis als discipline voorafgaat. Binnen de filosofie wordt deze periode benoemd met de term 'idealisme' (Kant, Hegel). Het kenmerk hiervan is een hiërarchie in de dichotomische relatie tussen ob-

(17) P. NORA, in Ph. BOUDON, "Le voile de l'édicule" (1978), G. BEKAERT, *A la recherche de Viollet-le-Duc*, Brussel-Liège, 1980, p. 234.
(18) H. PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*, Paris, 1939, p. 2.
(19) "Ce qui est essentiel pour la formation de la ville, ce n'est pas l'obtention d'un privilège de foire, c'est une situation géographique qui, comme à Bruges ou à Gand, y fasse nécessairement affluer le commerce et les marchands. C'est dans ces conditions que s'est développée tout d'abord la vie urbaine", ibid., p. 249.
(20) D. WATKIN, *Morale et architecture au 19ième et 20ième siècles*, Brussel-Liège, 1978, p. 105.

jekt en subjekt : ruimte en objekten zijn daarbij kategorieën van het zintuiglijk kennende subjekt (21).

Bovendien wordt binnen de dan ontstane kunstgeschiedenis, kunst (en impliciet daarin vervat, de ganse materiële omgeving) opgevat als uitdrukking van iets anders; van de religie, de economie,... de tijdsgeest (22). Deze houding, waarbij ruimte, gebouwde omgeving, als behorend tot de materiële kultuur ondergeschikt benaderd wordt t.o.v. het kennende en handelende subjekt heeft konsequenties voor de geschiedschrijving. Gezien de ondergeschikte relatie, wordt eerder aandacht besteed aan de immateriële kultuur (religie, ekonomie, politiek...) dan aan de materiële kultuur; deze kan enkel als een bijgevoegd hoofdstuk 'ter illustratie' dienen voor het religieus-ekonomische politiek leven.

Deze benadering van de geschiedenis werd gewijzigd na de tweede wereldoorlog; vooral onder invloed van de Franse historische school. Belangrijk daarbij is het koncipiëren van het begrip tijd op basis van de kwantitatieve ekonomie. In de bijdrage daartoe van de Franse historicus F. Braudel, met zijn onderscheid van de mogelijke tijdsduren, wordt een opening gemaakt naar het betrekken van de materiële kultuur bij de geschiedschrijving. Methodologisch is dit van betekenis voor de historiografie, vermits gebroken wordt met de erfenis van het idealisme en men bovendien belangstelling gaat vertonen voor ruimtelijke processen. Niettegenstaande Braudel het begrip ruimte vooral mondiaal interpreteert, vinden we toch in zijn *Civilisation matérielle et capitalisme* (23) aanzetten terug tot het onderzoek op niveau van de woning en de stad.

Een invloed van deze benadering is binnen de Belgische historiografie terug te vinden bij de Gentse hoogleraar J. Dhondt. In tegenstelling tot H. Pirenne (24) gaat hij interesse vertonen voor de 19de eeuw en benadert hij de steden naar hun sociale struktuur. Dit konkretiseert zich bij hem in een onderzoek naar de geschiedenis van de arbeidersbeweging en het socialisme in België. Kenmerkend is daarbij

(21) J. CLAES, *De dingen en hun ruimte*, Antwerpen, 1970, p. 72.
(22) D. WATKIN, op.cit.
(23) F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle et capitalisme*, XVième-XVIIIième siècle, Paris, 1967.
(24) Voor de opvattingen van J. Dhondt over H. Pirenne, raadplege men o.a. : J. DHONDT, "Henri Pirenne, historien des institutions urbaines", *Annali della Fondazione Italiana per la Storia ammanistrativa*, 1966, pp. 81-129.

dat hij zich baseert (in navolging van de Franse school) op materiële bronnen en bronnenmateriaal, wat tot dan niet als valabel voor historisch onderzoek werd geacht. In die zin wordt hij tevens vermeld als grondlegger van de industriële archeologie in België (25).

Onder impuls van deze veranderingen kwamen recent een aantal studies tot stand binnen de historiografie waarin de gebouwde omgeving aan bod komt. De meeste hiervan hebben echter gemeen, dat de gebouwde omgeving eerder als informatiebron dan wel als onderzoeksfinaliteit benaderd wordt.

Binnen de politieke geschiedschrijving van de nieuwste tijden komt inderdaad de gebouwde omgeving aan bod. De relatie welke gedurende de 19de eeuw heerste tussen bijvoorbeeld Openbare Werken en overheidsstrukturen, en de rol daarbij van de grondspekulatie maakt het behandelen van de gebouwde omgeving hierbinnen onvermijdelijk (G. Jacquemyns, Y. Leblicq, E. Witte, zie inventaris).

Hetzelfde fenomeen doet zich voor binnen de sociale geschiedschrijving. (J. De Belder, C. Lis, W. Steensels, zie inventaris). De relatie tussen sociale segregatie en ruimtelijke differentiatie, en de sociale wantoestanden welke in die gebouwde omgeving tot uitdrukking komen, maken de behandeling ervan haast onoverkomelijk. Beide benaderingen kaderen in een analyse van het 19de eeuwse kapitalisme en de rol daarbinnen van grondspekulatie, openbare werken, en de gebouwde omgeving in 't algemeen. Tot nu ontbreekt zulke omvattende analyse. Een aanzet tot deze benadering, maar dan wel voor de 16de eeuw, werd geleverd door H. Soly (zie inventaris). Het is bovendien een van de weinige historische studies in België waarbij de gebouwde omgeving uitgesproken als onderzoeksobjekt aan bod komt.

Voor een juiste interpretatie binnen dergelijke studie over de 19de eeuw, is het wellicht noodzakelijk om, vertrekkend van het bestaande onderzoek rond de 16de eeuw, een vergelijkende studie op te zetten over de periode 16de-19de eeuw. Het ontbreken van de nodige bronnenstudies over deze periode en dit onderwerp, maakt dat zulks, onder de vorm van een literatuurstudie, niet direkt binnen het bereik ligt.

(25) A. LINTERS, "Industriële archeologie en industrieel erfgoed", *Extern*, IX, 3, 1980, p. 159.

b. Lacune binnen de architektuur

Waarom geen onderzoek naar de 19de-eeuwse stad binnen deze disciplines welke als 'vanzelfsprekend' met de gebouwde omgeving begaan zijn : architektuur en stedebouw ? We kunnen hier spreken van een traditie welke dit onderzoek (en eigenlijk elk onderzoeksopzet) afwijst. Eigenlijk gaat het hier om een vrij recent fenomeen, wat binnen de architektuur geschiedenis samenvalt met de 'moderne beweging'.
Om de hoger gestelde vraag te beantwoorden kunnen we daarom niet om deze periode heen. Enerzijds heeft de huidige beroepspraktijk er zijn actuele gedaante gekregen, anderzijds is zijn denkkader nog steeds aanwezig.

Een eerste kenmerk betreft het afwijzen van de 19de eeuw in haar geheel. Voortdenkend in Hegeliaanse zin, waarbij kunst (en architektuur daartoe teruggebracht) benaderd wordt als tijdsexpressie, wordt de 19de eeuw als een stijlloze periode, een tijdperk 'zonder gelaat' beschouwd. In het opnemen van formele historische elementen in de 19de-eeuwse gebouwde omgeving (het zogenàamde stijleclectisme, wat tegelijkertijd een negatief eufemisme inhoudt) wordt de 19de eeuwse architektuur als minderwaardig benaderd.

Het afwijzen van de 19de eeuw houdt tegelijkertijd een afwijzen — binnen een toekomstvisie — van het verleden in. "Voor hen (de modernisten) betekende geschiedenis zoveel als : geschiedenis van de vooruitgang" (26). In zijn analyse van deze anti-historische houding van het 'modernisme' verwijst D. Watkin naar de invloed van het Hegeliaans Marxistisch denken op de Westerse Kultuur : "het inzicht dat een nieuwe mens geboren wordt, die op één of andere wijze aan de geschiedenis ontsnapt" (27).

Naar de architektuur toe betekent dit, een architekt zonder geheugen, die de omgeving benadert als een 'tabula rasa' voor zijn kreatieve daad. De synthese van beide behandelde kenmerken manifesteert zich in een expliciet afwijzen van de 19de eeuwse stad; in dit afwijzen van zowel de 19de eeuwse architektuur als van de 19de

(26) R. FISHMAN, *L'utopie urbaine au XXième siècle*, Brussel-Liège, 1979, p. 15.
(27) D. WATKIN, op.cit., p. 81-82.

eeuwse stad wordt bovendien de samenhang tussen gebouw en stad genegeerd (28).

Deze mentale breuk was reeds in voorbereiding gedurende de 19de eeuw. Op basis van een identificatie van het beroep van architect met kunst (de opleiding vond plaats aan een 'Ecole des Beaux Arts') en de identifikatie van het beroep van ingenieur met techniek, komt de stad als technisch probleem (verkeer, bestrating, bruggen, riolering) de ingenieur toe. Deze situatie wordt gekonsolideerd in de 19de-eeuwse overheidsdiensten. Een gelijkaardige of verdergaande scheiding komt gedurende de 20ste eeuw tot stand, door de opsplitsing tussen architektuur en stedebouw of urbanisme. Beter is het hier te spreken van een polarisering, vermits het laatste beroep meestal door architekten werd opgenomen.

Deze nieuwe discipline was voor de modernistische architekt noodzakelijk om zijn architektuur, als reaktie op de 19de eeuwse stad, binnen een ideale stad te kunnen koncipiëren. In zijn zoneringskoncept (wonen-werken-rekreatie-verkeer) reikt hij zichzelf terug een zekere wetenschappelijkheid of techniciteit aan. Binnen dat model wordt het mogelijk formele elementen tot een 'stad als kunstwerk' samen te brengen. Deze mentale scheiding, welke geïnstitutionaliseerd werd in afzonderlijke opleidingen en beroepen, maakt dat een historische benadering van de 19de-eeuwse stad in de door de disciplines aangereikte termen gewoonweg niet kan 'gedacht' worden. De impakt van deze houdingen leidt tot een denkkader wat nu nog onbewust aanwezig is binnen denken en handelen zowel van beroepspraktijk als onderwijs.

Kon onderzoek moeilijk verwacht worden vanuit de dagelijkse praktijk van het wettelijk beschermd architektenberoep, het ontbreken van enig onderzoeksopzet binnen het onderwijs is echter niet vrij te pleiten. Een onderwijs wat voorbereidt op die praktijk d.m.v. zogenaamd 'praktijkgerichte' ontwerpoefeningen biedt geen mentaal kader, laat staan 'tijd' voor een historisch onderzoek. De onderwijsoefeningen zijn een afspiegeling van de wijze waarop binnen de beroepspraktijk het 'probleem' van het aangaan van een relatie met

(28) "De Belgische 19de-eeuwse architektuur van haar kant was in overeenstemming met haar burgerlijke 19de-eeuwse stedebouw fundamenteel stedelijk. Ze is nauwelijks denkbaar in termen van geïsoleerde objecten, maar bestaat slechts bij de gratie van haar relatie tot de stad". F. STRAUVEN, "Hoe België zijn huidige aanblik kreeg, 150 jaar architektuur en stedebouw in België", *Wonen-TA/BK*, 12, juni 1980, p. 15.

het verleden gereduceerd wordt tot gevelinpassing of beeldintegratie.

c. Beginnende initiatieven

Gezien de geschetste situatie, is het wellicht terecht te stellen dat het beoogde onderzoek in België ontbreekt; zeker voor wat de architektuurdiscipline betreft. Toen dienen we hier te nuanceren op basis van een aantal initiatieven welke reeds tot stand kwamen.

Een bijdrage wordt geleverd vanuit twee privé-archieven welke expliciet de gebouwde omgeving als onderwerp hebben : Les Archives de l'Architecture Moderne en het Sint-Lukas Archief. Zonder hier te willen ingaan op de al dan niet verbondenheid met de respektievelijke architektuurinstituten, kwamen zij tot stand vanuit het architektuurmilieu. Het feit dat daarbinnen een inventariserende aktiviteit plaatsvindt, met inbegrip van de 19de eeuwse omgeving, is een eerste indikator.

Het begin van deze aanpak dient gesitueerd rond 1968-1969, met de tentoonstelling "Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique, 1890-1940" georganiseerd door Les Archives de l'Architecture Moderne (29). Vervolgens het artikel in het *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten*, gewijd aan een inventarisatie van de 19de-eeuwse Antwerpse stadsuitbreiding Cogels-Osylei door het Architektuurarchief van Brussel (30). Dit laatste initiatief kan niet losgezien worden van de aktualiteit waarin dat stadsgedeelte zich bevond naar aanleiding van konkrete afbraakplannen.

Vervolgens kwamen reeds een aantal tentoonstellingen tot stand waarbinnen de 19de-eeuwse stad aan bod kwam (31). Recent werd

(29) M. CULOT, F. TERLINDEN : gelijknamige tentoonstellingscatalogus, 1969.

(30) F. STRAUVEN, A. HOPPENBROUWERS, G. BEKAERT, "Cogels-Osylei", *TA/BK*, 9, mei 1970. Het architektuurarchief van Brussel kan beschouwd worden als voorloper van het huidige Sint-Lukasarchief.

(31) *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, Gemeentekrediet van België. Medewerking St. Lukasarchief (1979); *Kroniek van het jubelpark 1880-1980*, Koning Boudewijnstichting. Medewerking Archives de l'Architecture Moderne (1980); *Poelaert en zijn tijd*, Gemeentekrediet van België. Medewerking van het Institut Supérieur d'Architecture Victor Horta (1980); *500 jaar woonhuizen te Antwerpen XV-XIXde eeuw*, Generale Bankmaatschappij N.V. Medewerking van het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen (1980); *Antwerpse stadsbeelden, foto's van vroeger en nu*, Internationaal Cultureel Centrum, Antwerpen (1981); *Art Nouveau België*, Europalia (1981); *Antwerpen 1830-1980*, Stad Antwerpen (1980).

ook een colloquium ingericht over de 19de en 20ste eeuwse stadsontwikkeling (32). Deze initiatieven kunnen natuurlijk niet losgekoppeld worden van de officiële vieringen waarvoor ze stonden, evenmin van een huidige kommerciële retrotrend waarbinnen de 19de eeuwse objekten stilaan ingang vinden. Hierin ligt dan ook niet hun betekenis. Belangrijker is de bijdrage tot deze tentoonstellingen vanuit architektuurscholen en de twee vermelde archieven.

Voorlopig blijft de tentoonstelling met zijn katalogus het enige kommunikatiemiddel op dit gebied. Les Archives de l'Architecture Moderne bezit wel een tijdschrift, doch de bijdrage welke hierin besteed wordt aan onderzoek naar de 19de eeuwse stad is blijkbaar in de verdrukking. Bovendien diende hun aktiviteit zich wegens gebrek aan officiële subsidiëring, onder vorm van een onderzoeksinstituut op het buitenland te oriënteren (33).

Los van deze tentoonstellingen, kwamen ondertussen aan de Afdeling Architektuur van de Universiteit te Leuven enkele initiatieven tot stand waarbinnen onderzoek naar de gebouwde omgeving als historisch gegeven mogelijk wordt. Binnen de opleiding tot ingenieur-architekt kunnen laatstejaarsstudenten een eindverhandeling rond een historisch onderzoek indienen (34). Een ander initiatief is het inrichten van een 'licentie in de architektuurwetenschap' voor architekten. Gezien de tegenstelling in diploma tussen ingenieur-architekten (universiteit) en architekten (hoger onderwijs) kunnen deze laatste aan de Leuvense universiteit een graad van licentiaat of doctor behalen. Wellicht wordt daarmee de enige mogelijkheid geboden aan architekten om los van ontwerp-situaties, historisch onderzoek te verrichten. De eerste resultaten hiervan wezen trouwens in die richting (35).

Ondanks deze beginnende initiatieven, is binnen de universitaire wereld — de enige plek waar in België erkend wetenschappelijk onderzoek kan plaatsvinden — nog geen opening geslagen naar historisch onderzoek met de gebouwde omgeving als onderwerp. Het

(32) *Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw*, Internationaal Colloquium georganiseerd door het Gemeentekrediet van België, Spa, 2-5 september 1980.
(33) Tentoonstelling : *Henri Sauvage (1873-1932); Familistère de Guise; Architecture de la région Lilloise (1830-1930).*
(34) Cfr. J. CELIS, P. UYTTENHOVE - J. MAES - K. VERBRUGGEN - P. BILLIET, A. VERSTAPPEN : zie inventaris.
(35) R. DE MEYER, D. STAUT : zie inventaris.

beoogde onderzoek kan zelfs niet dadelijk binnen het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek gesitueerd worden.

Een inventarisatie van architektuur-historisch onderzoek vond reeds plaats door G. Bekaert (36). In *A la recherche de Viollet-le-Duc*, licht de auteur ondermeer de Belgische bijdrage door op basis van de figuur van Viollet-le-Duc. Met betrekking tot de 19de eeuwse geschiedenis komen hierin, op de Antwerpse architekt L. De Barsee na, geen namen voor. Van deze laatste bestaat er een overzicht van de 19de eeuwse Antwerpse bouwkunst en een artikel over een 19de eeuwse stadsuitbreiding te Antwerpen (37). In de marge van de tekst wordt wel geciteerd uit H. Stijnen, M. Smets en P. Puttemans (38), maar dan vooral m.b.t. het modernisme in België.

De solitaire aanwezigheid van een lokale bijdrage als deze van L. De Barsee in het overzicht van G. Bekaert, typeert de situatie waarin het onderzoek naar de 19de eeuwse stad zich bevindt. F. Strauven merkt dan ook in het artikel "Hoe België zijn huidige aanblik kreeg", terecht op : "De geschiedenis van de Belgische stedebouw moet echter nog geschreven worden" (39).

Zowel in het geciteerde artikel van F. Strauven, als in zijn bijdrage en deze van M. Culot aan de tentoonstellingskatalogus van de 'Art Nouveau in België', is een pleidooi waar te nemen voor een studie van de 19de eeuwse stad : "...heel deze complexe realiteit die alle hoop ontneemt aan wie voor dit tijdperk een globale verklaring tracht te vinden, dit alles is slechts kort geleden het voorwerp geworden van een onderzoek dat het voorwerp uitmaakt van een nieuwe discipline : de stedelijke analyse" (40). Voorlopig staat de Belgische bijdrage niet veel verder dan dit pleidooi.

Tenslotte dient nog de 'industriële archeologie' als mogelijk initiatief vermeld. Gezien de samenhang industrialisatie-19de-eeuwse stad, valt de gebouwde omgeving binnen het interesseveld. Toch ligt

(36) G. BEKAERT, *A la recherche de Viollet-le-Duc*, Brussel-Liège, 1980, p. 50.
(37) L. DE BARSEE, "Bouwkunst in de XIXde eeuw", *Bouwstoffen voor een geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw*, Antwerpen, 1964 - IDEM, "Het Zuidkwartier te Antwerpen, overzicht van een eeuw ruimtelijke evolutie", *Honderd jaar Zuid*, 1974.
(38) G. BEKAERT, op.cit., p. 78-79.
(39) Volgens hem werd tot dusver "slechts deelonderzoek verricht, voornamelijk met betrekking tot de volkshuisvesting". F. STRAUVEN, "Hoe België zijn huidige aanblik kreeg", op.cit., p. 10.
(40) M. CULOT, A. BRAUMANN, "De lofbazuinen opsteken", tentoonstellingscatalogus, *Art nouveau in België*, 1981, p. 107.

vooral de nadruk op de relatie met de industrie in enge zin : industriële gebouwen en arbeidershuisvesting. Zo dreigt het gevaar dat ook hier deze objekten op zichzelf benaderd worden, los van de 19de eeuwse stedelijke context.

Wanneer dan toch van het niveau van de beschrijving naar dat van de verklaring wordt overgestapt, kan men zich binnen de industriële archeologie niet losmaken van de sociale geschiedschrijving waaruit de discipline afkomstig is. De relatie van industrialisatie met sociale uitbuiting verklaart dit wellicht ten dele. In een recente publikatie, gewijd aan een stadsgedeelte bij de steenkoolmijn te Beringen, worden aanzetten gegeven tot het verklaren van de ruimtelijke situatie. Klemtonen worden echter ook hier vooral gelegd op de relatie tussen ruimtelijke en sociale segregatie. Men raakt wat het gebouwde gegeven betreft, wellicht wegens het ontbreken van een taal om dat gegeven te benaderen, niet verder dan een inventariserend weergeven van de verschillende gebouwentypes (41).

Dit laatste aspekt zal waarschijnlijk bepalend zijn voor het al dan niet verworden van de industrieel-archeologische aktiviteit tot een folkloristische verzamelbezigheid. De visuele attraktie van het onderzoeksdomein is daartoe immers zeer verleidelijk. Niettegenstaande haar inzet om het 19de-eeuwse gebouwde patrimonium te bewaren niet te negeren valt, is het toch gevaarlijk elke interesse voor de 19de eeuwse gebouwde omgeving met deze discipline te identificeren. Zo'n identifikatie gebeurt immers niet zozeer omwille van mogelijke affiniteiten met de industriële archeologie, dan wel door het ontbreken van enige discipline waarbinnen het onderzoek naar de 19de eeuwse gebouwde omgeving (waaronder de expliciet industriële) thuishoort.

De impuls welke mogelijk van de overheid kon uitgaan om het beoogde onderzoek te stimuleren is eerder gering te noemen. Het enige initiatief wat in deze richting kan gemeld worden, is het opstellen van inventarissen van het Belgisch kultuurbezit (met inbegrip van de architektuur) binnen de Ministeries van Nationale Opvoeding en Kultuur (42). Anderzijds kunnen de geciteerde tentoonstellingen niet losgekoppeld worden van de bijdragen welke door 'het Gemeen-

(41) A. LINTERS, A. VAN DOORSLAER, L. VANDEBERGH, *Beringen-Mijn, Wonen en werken*, Project Industrieel Erfgoed, Sint-Truiden, 1979.
(42) *Bouwen door de eeuwen heen in... (Vlaanderen)*, Inventaris van het cultuurbezit. Architektuur, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Rijksdienst voor Monumentenzorg (bv. Stad Antwerpen), 3nb, 1979.

tekrediet van België' en de 'Koning Boudewijnstichting' werden geleverd.

Belangrijker is het de sensibilisatie welke stilaan op gang komt binnen de officiële archieven te vermelden. Deze kan natuurlijk niet losgekoppeld worden van tentoonstellingen invloed van monumentenzorg-kampagnes. Wel kwamen enkele publikaties tot stand m.b.t. de bronnen voor onderzoek naar architektuur en stedebouw binnen de rijksarchieven en de Brusselse archieven (43).

Binnen het Antwerpse stadsarchief nam men het initiatief tot herklassering van de 19de eeuwse bouwaanvragen, wat heel wat opzoekingswerk kan vergemakkelijken. De bijdragen welke zulke archieven leveren aan tentoonstellingen is niet gering te noemen. Voor het onderzoek kan dit een stimulans betekenen, alleen al door te tonen dat het materiaal voorradig is.

Los van het voorgaande dient de bijdrage van G. Bekaert vermeld. Niet toevallig zijn twee van de weinige bijdragen welke België op het gebied van historisch onderzoek naar de gebouwde omgeving bezit, opgenomen binnen de serie 'architecture' welke onder zijn leiding bij de Luikse uitgever P. Mardaga tot stand kwam (44).

In de selektie van de werken binnen deze serie en in zijn persoonlijke teksten manifesteert zich een historisch standpunt om de architektuur te benaderen. De term 'standpunt' is hier wellicht verkeerd gekozen, vermits het om een 'aanvaarden' van de realiteit als historisch-maatschappelijk gegeven gaat. Het belang van deze nuance schuilt in de interpretatie die er zal aan gegeven worden; deze zal bepalen in hoeverre het binnen dit artikel gesuggereerde historisch onderzoek al dan niet tot een in zichzelf georiënteerde aktiviteit verwordt.

(43) M. MARTENS, "Charles Buls, ses papiers conservés aux archives de la ville", (*Cahiers Bruxellois*, 1957-58), Brussel, 1958; A. LIBOIS, "Les archives de l'architecture conservés par l'Etat en Belgique", Algemeen Rijksarchief en rijksarchieven in de provincies, *Miscellanea Archivistica*, VII, Brussel, 1974-1975; A. SMOLAR-MEYNART, "De bronnen m.b.t. architectuur en stedebouw te Brussel van de 19de tot het begin van de 20ste eeuw", *Poelaert en zijn tijd*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1980, pp. 313-318; E. VANDEWOUDE, "Lijst van de door Charles Girault ontworpen plannen betreffende België, bewaard in de Archives Nationales te Parijs", *Gemeentekrediet van België*, driemaandelijks tijdschrift, 134, oktober 1980, pp. 253-262.
(44) M. SMETS-H. STIJNEN : zie inventaris.

5. OVERZICHT VAN EN SITUERING VAN RECENTE BELGISCHE PUBLIKATIES

a. Werkwijze

Gezien de korte tijd die voor dit artikel ter beschikking stond, was het noodzakelijk om van meetaf een aantal methodologische beperkingen in te voeren, die de inventarisatie van het bestaande materiaal zouden vergemakkelijken.

Allereerst werd het voorliggend overzicht daarom in de tijd beperkt : alleen de publikaties die terugslaan op de 19de en begin 20ste eeuw, en dateren vanaf grofweg het midden der zestiger jaren tot vandaag, werden opgenomen. Dergelijke limitering wordt verantwoord door het feit dat het hier vooral gaat om een idee te krijgen van de recente ontwikkelingen. Anderzijds werd hierboven reeds uitvoerig ingegaan op de argumenten voor het prioritair stellen van 19de en begin 20ste eeuw.

Het centraal stellen van de laatste vijftien jaar houdt echter geenszins in dat tevoren geen waardevolle arbeid zou verricht zijn. Vooral op het vlak van de lokale stadsgeschiedenis zijn heel wat werken voorhanden, die vaak minutieuze beschrijvingen van de stadsontwikkeling bevatten. Een aantal onder hen werden, in het begin van de eeuw, opgezet door stedelijke archivarissen (45), en zijn, omwille van hun publikatiedatum, even belangrijk als tijdsgetuigenis dan als informatiebron. Dikwijls wordt de 19de eeuw er, begrijpelijkerwijs, nogal stiefmoederlijk behandeld, in vergelijking met de vorige eeuwen (46). Soms echter, wordt de aandacht precies op de enorme 19de eeuwse stadsaangroei gekoncentreerd, hoewel die dan meestal vanuit erg deterministische apriorismen wordt uitgelegd (47).

(45) Bv. E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895; L. GODENNE, *Malines jadis et aujourd'hui*, Mechelen, 1908; G. DES MAREZ, *Les embellissements de Bruxelles 1872-1922*, Brussel, 1922; IDEM, *La Place Royale à Bruxelles*, Brussel, 1923; IDEM, *L'origine et le développement de la ville de Bruxelles*, Paris-Brussel, 1927.

(46) Bv. A. HENNE, A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, Brussel, 1843; L. et P. HYMANS, *Bruxelles à travers les âges* (3 volumes), Brussel, 1883, 1884, 1888; P. GENARD, *Anvers à travers les âges* (2 volumes), Brussel, s.d. (1888); V. FRIS, *Histoire de Gand*, Brussel-Paris, 1913; H. VAN DUYSE, *Gand monumental et pittoresque*, Brussel, s.d.

(47) Bv. V. FRIS, *Liste chronologique des transformations ou création de places et de rues et des constructions de monuments à Gand aux XIXe et XXe siècles*, Gent, 1920; IDEM, *Les accroissements et les transformations de la super-*

Daarnaast bestaan ook een aantal publikaties die een evaluatie van het eigentijds bouwgebeuren beogen. Het zijn dikwijls erg belangrijke geschriften, niet alleen omdat ze de globaliteit van het bouwen binnen een bepaalde tijdsperiode kritisch benaderen, maar ook, omdat ze precies daardoor een motivatiekader opbouwen van waaruit de stedebouwkundige geschiedschrijving haar zinvolheid verwerft (48). Soms zijn ze de getuigen van het groeiend inzicht dat zich opwerpt tegenover tijdskenmerkende initiatieven (49). Soms trachten ze de verwording van heroïsche opvattingen vanuit de transformatie en het gebruik van een omgeving te verklaren (50). Ze werden niet in het hiernavolgend overzicht opgenomen, omdat ze meestal het gestelde tijdskader overtreffen, en ze tevens, vanuit hun bedoeling een eigentijds inzicht te konstrueren, veeleer bij de architektuur- en stedebouwkritiek thuishoren.

Een tweede beperking die door het gelimiteerde tijdsbestek werd opgelegd, houdt verband met het feit dat het onmogelijk was alle potentieel relevante werken grondig door te nemen. Noodgedwongen moest daarom gewerkt worden op basis van een titelselektie, die gehaald werd uit bibliografieën, uit het doornemen van de voornaamste tijdschriften en uit referenties teruggevonden in bekende publikaties. Een bijkomende moeilijkheid bestond in het ontbreken van enig ver-

ficie bâtie de Gand au XIXe siècle, Gent, 1920; L. VERNIERS, "Les transformations de Bruxelles et l'urbanisation de sa banlieue depuis 1795", *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 37, 1934, pp. 84-220; IDEM, "Démographie et expansion territoriale de l'agglomération Bruxelloise depuis le début du XIXe siècle", *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Géographiques*, 5, 1935, pp. 79-123; G. JACQUEMYNS, *Histoire contemporaine du Grand-Bruxelles*, Brussel, 1936; M. VAN HAMME, *Bruxelles-Capitale. Evolution de la ville de 1830 à nos jours*, Brussel, 1947; L. VERNIERS, *Bruxelles et son agglomération de 1830 à nos jours*, Brussel, 1958.

(48) Bv. G. BEKAERT, F. STRAUVEN, *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel, 1971; F. STRAUVEN, "Hoe België zijn huidige aanblik kreeg", *Wonen-TA/BK*, 12, juni 1980, pp. 7-22.

(49) Bv. P. LOMBAERDE, "Louvain-la-Neuve, de eerste New Town in België sinds 1666", *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 2, 1977, pp. 67-82; IDEM, "Louvain-la-Neuve : Beeld en antibeeld van een stad", *Aplus*, 45, februari 1978, n.p. M. SMETS, "Belgisch bouwen in de zeventiger jaren", *Kultuurleven*, jg. 47, 5, juni 1980, pp. 454-463; J. REMY, "L'expérience urbaine de Louvain-la-Neuve", *Handelingen van het Colloquium Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw*, Gemeentekrediet van België, Spa, 2-5 september 1980 (in voorbereiding).

(50) Bv. M. SMETS, "Stedebouw in België 1920-1940 : tuinwijken/Urbanistic thinking in Belgium 1920-1940 : garden districts", *FORUM* (Hilversum), 24, 5, 1975, pp. 2-27.

zamelwerk over de licentiaatsverhandelingen die jaarlijks worden voortgebracht aan de verschillende afstudeerrichtingen van de bestaande universiteiten. Omdat we van oordeel waren dat deze een goed beeld leveren van de behandelde onderzoeksdomeinen, waren we verplicht een eigen inventarisatie te ondernemen. Hetzelfde gold voor de doktoraatsthesissen, hoewel de bestaande bibliografieën hier wel hulp konden bieden. In beide gevallen bleek het voorbehouden bibliotheekexemplaar niet steeds aanwezig te zijn. Ook heeft de door sommige universiteitsafdelingen ingevoerde regel, waarbij ontlening alleen wordt toegestaan mits schriftelijke toelating van de auteur (eventueel van de promotor), heel wat praktische problemen berokkend.

In de praktijk houden deze restrikties in dat hiernavolgend overzicht gebaseerd is op de jaarlijkse *Bibliografie van de geschiedenis in België* (51), op de *Bulletin d'histoire de Belgique* (52) en de *Bulletin critique de l'histoire de Belgique (et du Grand Duché de Luxembourg)* (53), op de reeds geciteerde bibliografie van W. Blockmans en zijn aangevulde versie (54), op J.A. Van Houttes werk (55), en J. Puissants overzicht van lopend onderzoek (56), alsook op de *Guide international d'histoire urbaine* (57).

Voor wat de tijdschriften betreft, werd vooral aandacht besteed aan het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* en *Cahiers Bruxellois*, alsook aan het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. Ook werd speciaal ingegaan op de historische reeks die sedert 1962 door het geschiedeniscomité van het Gemeentekrediet van België wordt uitgegeven, alsook op de handelingen van de colloquia die door ditzelfde comité vanaf die datum om de twee jaar werden georganiseerd. Andere

(51) Voor de vermelde periode opgenomen in het *Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis*.
(52) Voor de vermelde periode opgenomen in de *Revue du Nord*.
(53) Aanvankelijk (vanaf 1961) gepubliceerd in *Revue du Nord*. Nadien, voor de periode 1960 tot en met 1975, als zelfstandig boekdeel uitgegeven door het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis van de R.U. Gent en Studia Historica Gandensia.
(54) W. BLOCKMANS, "Travaux relatifs à l'histoire urbaine en Belgique 1967-1970", *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI, 3, 1970-71, pp. 251-277.
(55) J.A. VAN HOUTTE, *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique 1944-1968*, Paris-Leuven, 1970.
(56) J. PUISSANT, *Overzicht van het lopend onderzoek over de Nieuwste Geschiedenis in België (1975-1977)*, Brussel, 1978.
(57) COMMISSION INTERNATIONALE POUR L'HISTOIRE DES VILLES, *Guide International d'histoire urbaine*, Paris, 1977.

kongressen en tentoonstellingen (58) werden langs handelingen en katalogi gevolgd.

Daarnaast werd, zoals eerder aangestipt, een vrij summiere inventarisatie verricht van het (niet gepubliceerd) onderzoekswerk in het betreffend domein aan de zes voornaamste universiteiten (K.U.L., R.U.G., U.C.L., U.L.B., U.Lg., V.U.B.). In een persoonlijk bezoek aan de betreffende afdelingen voor hedendaagse geschiedenis, kunstgeschiedenis, menselijke aardrijkskunde en ingenieur-architekt, werd daartoe door onze medewerker R. Warson een lijst opgesteld van relevante werken en een korte bespreking besteed aan hun inhoud. Door tijdsgebrek kon het onderzoek niet worden uitgestrekt naar bv. de ekonomische, de sociale en politieke wetenschappen of de rechten. Evenzo konden ontbrekende werken niet apart worden nagespeurd en bleven ze noodgedwongen onbesproken. Anderzijds was het dikwijls moeilijk om zich, louter op basis van een korte inhoudsopgave, een juist beeld van het besproken werk te vormen.

Tenslotte werd de bovenstaande informatie nog aangevuld vanuit de eigen ervaring en een literatuurkennis die voornamelijk georiënteerd is op architektuurgeschiedenis en stedebouw. Dit alles bij elkaar genomen, houdt echter in dat het hiernavolgend overzicht geen enkele pretentie op volledigheid kan beogen. Het heeft veeleer de bedoeling een eerste indruk omtrent het bestaand materiaal weer te geven, en door een bespreking en klassificering ervan, een vorm van balans op te maken. Door een standpunt in te nemen wordt gehoopt reakties los te weken en op die manier een bijdrage te leveren, die mee kan helpen het probleem van de stedebouwkundige geschiedschrijving in België te stellen.

b. Bespreking : een type van onderverdeling

In het bestudeerde materiaal, vindt men duidelijk de uiteenlopende motivaties en benaderingswijzen terug, die hierboven, bij de begripsbepaling, werden naar voren gebracht. Grofweg kunnen de weerhouden publikaties uit de behandelde periode op die manier in twee grote kategorieën worden onderverdeeld : enerzijds treft men facetstudies aan, die één of ander aspekt belichten dat kenschetsend of (mede)verantwoordelijk is geweest voor de Belgische

(58) Cfr. (31).

stadsontwikkeling in het algemeen of een gelokaliseerde vorm daarvan (59); anderzijds zijn er thematische studies, die een (onder)deel van de bebouwde omgeving centraal stellen, en zijn evolutie vanuit één of meerdere verklaringsgronden behandelen.

Het spreekt vanzelf dat de facetstudies in feite niet thuishoren onder de stedebouwkundige geschiedschrijving zoals ze eerder werd gedefinieerd. Er werd niettemin een bespreking aan gewijd, omdat ze nuttige achtergrondinformatie kunnen leveren voor een dergelijke historiografie, en ze tevens het gros van het studiewerk uitmaken.

Ook de als thematisch gekenmerkte studies mogen niet a priori tot het hoger omschreven onderzoeksdomein gerekend worden. Vele ervan beperken zich inderdaad tot het hoofdzakelijk beschrijven van een ontwikkeling of een opeenvolging van interventies. Andere zijn slechts onrechtstreeks op de bebouwde omgeving gericht, en beschouwen ze veeleer als een toepassingsdomein van waaruit bepaalde, meestal socio-ekonomische hypotheses kunnen worden verduidelijkt.

c. De facetstudies : een verdere rubricering

1. Analyses van het verstedelijkingsfenomeen

Een eerste type publikaties dat duidelijk op de voorgrond treedt handelt over het verstedelijkingsfenomeen. Vanuit een nogal afstandelijke positie worden omvang en ontwikkeling van vooraf gekozen en als representatief aanziene grootheden bestudeerd, met de bedoeling er het type van verstedelijking door te kunnen karakteriseren, en het, voor een bepaalde lokalisatie, vergelijkbaar te maken, met de ontwikkeling die men elders aantreft. Het gaat aldus veeleer om het invullen van vooraf afgebakende kategorieën, die niet uit het materiaal zelf voortkomen, maar er, vanuit een vooraf uitgestippelde en veralgemeenbare, onderzoeksmethodologie worden aan opgelegd.

Een belangrijke reeks studies in dit verband zijn van demogra-

(59) Aangezien het moeilijk is om hier, in abstracto, een begrenzing voor deze omschrijving aan te geven, en anderzijds toch ergens een beperking moest worden aangelegd, werd bij volgend overzicht waarschijnlijk voorbijgegaan aan sommige studies die in bepaalde gevallen toch relevant kunnen zijn voor de stedebouwkundige geschiedschrijving : zo werden bv. geen studies opgenomen i.v.m. stadsfinanciën, lokale politieke besluitvorming of historiek van de arbeidersbeweging.

fische aard. Een situering en overzicht hiervan vindt men terug in de bijdragen van de Luikse hoogleraar E. Hélin (60), onder wiens leiding ook talrijke licentiaatsverhandelingen in dit domein tot stand kwamen. Voor de vermelde periode staan twee soorten studies op de voorgrond : de eerste zijn hoofzakelijk gericht op de evolutie van welbepaalde parameters tussen opeenvolgende volkstellingen, teneinde er voor de bestudeerde gemeenten of agglomeraties, omvang en differentiatie van de bevolkingsontwikkeling uit af te leiden (61). Soms wordt daarbij nogal uitgebreid ingegaan op het aanwezige bronnenmateriaal, de wetgeving waarvolgens het tot stand kwam, en zijn technische bruikbaarheid (62). Ook wordt soms verdere aandacht besteed aan de maatschappelijke faktoren die bv. de huwelijksvruchtbaarheid beïnvloeden (63), of wordt de beroepsstruktuur on-

(60) E. HELIN, "Travaux récents sur l'histoire de la population en Belgique", *Annales de Démographie Historique*, Paris, 1969, pp. 317-332.
(61) Bv. J. KRUITHOF, "De demografische ontwikkeling in de XIXde eeuw", *Antwerpen in de XIXde eeuw*, 1964, pp. 1-36; L. LATTAQUE, *Contribution à l'histoire de Bouvignies à l'époque moderne*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1965 (niet uitgegeven); M. VAN PEER, *De bevolking van Lier in de XIXde eeuw (1801-1880)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1969 (niet uitgegeven), S. KLAUNER, *La population d'Erezée de 1750-1900*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1974 (niet uitgegeven); R. LABOUTTE, *La population de Dalhem du XVIIe siècle au début du XXe siècle : étude de démographie historique*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1975 (niet uitgegeven); Ch. BUYLAERT, *Een historisch-demografische studie van Poperinge in de 19de eeuw (1830-1890)*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1977 (niet uitgegeven); E. COSTENOBLE, *De bevolking van Adinkerke in de 19de eeuw : een historisch-demografische studie, 1801-1900*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1977 (niet uitgegeven); M. THEYS, *La population de Diest pendant les deux premiers tiers du XIXième siècle*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 50, 1977; F. CALLIER, *Evolutie van de bevolkingsdichtheid van 16 Oost- en Westvlaamse steden in de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1978 (niet uitgegeven).
(62) Bv. G. GADEYNE, *Bevolking en mortaliteit te Izegem (1794-1815)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling nieuwste geschiedenis, 1964 (niet uitgegeven); R. ANDRE, J. PEREIRA-ROQUE, *La démographie de la Belgique au XIXième siècle*, Brussel, 1974.
(63) Bv. C. FIRKET, *La nuptialité dans la région Liègeoise à la fin de l'ancien régime et au début de l'industrialisation : résultats de premiers sondages*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1974 (niet uitgegeven).

derzocht en de bevolkingsevolutie gekoppeld aan de ontwikkeling van de belangrijkste nijverheidstakken (64). In heel wat gevallen ligt de klemtoon der studies op het begin der 19de eeuw en de volkstellingen onder het Frans bewind (65).

Een andere kategorie van demografische studies, meestal vanuit de aardrijkskundige hoek, legt zich vooral toe op de immigratie. Ze trachten het aandeel van de inwijking in de massale bevolkingsaangroei van de grotere 19de eeuwse agglomeratie te evalueren. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar een herkomstbepaling van de inwijkelingen (66), naar hun sociale samenstelling (67), en naar de

(64) H. DE BELDER, *Enkele aspekten van het sociaal-ekonomisch leven te Lier in de eerste helft van de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, V.U.B., Afdeling geschiedenis, 1968 (niet uitgegeven); M. MAGITS, *Bijdrage tot een demografisch en sociaal-ekonomische studie van Leuven 1846-1860*, licentiaatsverhandeling, V.U.B., Afdeling geschiedenis, 1968 (niet uitgegeven). IDEM, *Demografische en sociale strukturen te Leuven (1846-1860)*, Bijdrage tot de stadsgeschiedenis in de 19de eeuw, Brussel, s.d.
(65) W. JONCKHEERE, *Bevolking en mortaliteit. Aspekten van de demografische evolutie te Leuven onder het Franse bewind*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1960 (niet uitgegeven). M. HIMSCHOOT, *Demografie van Brugge in de Franse periode (1795-1815)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1960 (niet uitgegeven); A. SMITS, *Demografische toestanden van de stad Antwerpen : 1810-1820*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1962 (niet uitgegeven); A. COSEMANS, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 12, 1967; E. HELIN, "Size of households before the industrial revolution : the case of Liège in 1801", P. LASLETT (Ed.), *Households and family in past time*, Cambridge, 1972, pp. 319-334; G. HECTORS, *Een historisch-demografische studie van een Kempense plattelandsgemeenschap : Kalmthout op het einde van het Ancien Régime (1678-1828)*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 52, 1979.
(66) W. DHAVE, *Evolutie der verstedelijking in twee naburige gemeenten, Hamme en Zele*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1966 (niet uitgegeven); A. VAN 'T DACK, *Leuven 1830. Interne stadsdifferentiatie en herkomstgebied van de bewoners*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling sociale en ekonomische geografie, 1971 (niet uitgegeven), E. BRUNIN, *Etude de la population et des mouvements migratoires de Lessines et de sa région*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1971 (niet uitgegeven); J. FESTRAERTS, *Contribution à l'étude des mouvements migratoires et de la population de Ciney*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1971 (niet uitgegeven).
(67) D. HANSON, *L'immigration étrangère à Liège : première moitié du XIXe siècle*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1974 (niet uitgegeven).

evolutie van het migrantenaandeel vanuit de verschillende randgemeenten over een langere tijdsperiode (68).

Daarnaast komt een vrij grote belangstelling tot uiting voor het spanningsveld tussen stad en omringende plattelandsgemeenten. Vanuit een analyse van de migratoire tendenzen en de resulterende bevolkingsopbouw en een onderzoek naar de evolutie in beroepsstruktuur en ekonomische aktiviteitsontplooiing, wordt getracht een beeld te schetsen van de toenemende urbanisatie van het platteland (69). Soms wordt daarbij langs een inventarisatie van de voorkomende woningtypes en hun specifieke lokalisatie om, ook zijdelings ingegaan op de landschappelijke reperkussies van dit verstedelijkingsfenomeen (70). Aangezien deze studies steunen op bevolkingsgegevens,

(68) J. ARICKX, *Geografische oorsprong van de bevolking der Brusselse agglomeratie*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1966 (niet uitgegeven); F. DELIEN, *De geografische oorsprong van de bevolking van de Antwerpse agglomeratie*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1966 (niet uitgegeven).

(69) R. NITELET, *Monographie d'une commune : Pont-à-Celles*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1960 (niet uitgegeven); A. DELVAL, *Monographie géographique de la commune de Malonne*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1961 (niet uitgegeven); N. FERON, *La mobilité de la population d'Anderlecht*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1963 (niet uitgegeven); O. ROSKAMS, *De ontwikkeling van Kraainem van plattelands- tot residentiële gemeente*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1967 (niet uitgegeven); G. VAN HEUVERSWIJN, *Verstedelijking in de banlieugemeente De Pinte en de landelijke gemeente Nazareth*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1970 (niet uitgegeven); J. VERSTRAELEN, *Transformations agricoles et démographiques d'un village pendant l'industrialisation. Jalhay de 1805-1913*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Section histoire, 1972 (niet uitgegeven); M. MARTENS, *Evolutie van Mariakerke van plattelandsgemeente tot voorstad van Gent*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1973 (niet uitgegeven); J. BUKENBERGS, *Verstedelijking in de gemeenten Balen en Mol in historisch perspektief*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling sociale en ekonomische geografie, 1980 (niet uitgegeven).

(70) S. PLISNIER, *Braine-le-Comte*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1965 (niet uitgegeven); L. JANSSENS, *De evolutie van de verstedelijkte industriezone langs de rechter Scheldeoever : de gemeenten Hemiksem en Schelle (1880-1967)*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Afdeling menselijke en ekonomische aardrijkskunde, 1969 (niet uitgegeven); A. GERMIS, *Le développement urbaine de trois communes de l'agglomération liègeoise : Ans, Alleur, Loncin*, licentiaatsverhandeling, ULg., Institut de géographie, 1970 (niet uitgegeven); D. HAINE, *Etude géographique de la ville de Braine-l'Alleud*, licentiaatsverhan-

ekonomische statistieken en surveywerk, zijn ze niet op archiefonderzoek aangewezen, en strekken ze zich dikwijls buiten de vermelde tijdsperiode uit (71).

In de ekonomische geschiedenis treffen we een reeks studies aan die zich buigen over het industrialiseringsproces. Ze schetsen de ontwikkeling van de ekonomische bedrijvigheid vanuit de tewerkstelling en de produktie in de verschillende sektoren en analyseren de invloed van mechanisatie, financieringswijzen en nieuwe infrastruktuurwerken op de ontplooiing van bestaande bedrijvigheden en de vestiging van nieuwe industrietakken (72). Soms wordt apart op de sociale ge-

deling, U.L.B., Institut de géographie, 1970 (niet uitgegeven); Ch. GRAFE-MEUNIER, *Contribution à l'étude de l'urbanisation des communes de la vallée de la Meuse : le cas Wépion*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Section géographie humaine et économique, 1971 (niet uitgegeven); D. ANDERMACK, *Contribution à l'étude de l'urbanisation des communes de Tihange, Marchin et Ben-Ahin. Population et habitat*, licentiaatsverhandeling, ULg., Institut de géographie, 1972 (niet uitgegeven); Y. STROOBANTS, *Oud-Heverlee : groei tot een sub-urbane gemeenschap*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling sociale en ekonomische geografie, 1978 (niet uitgegeven).

(71) Cfr. de licentiaatsverhandelingen over de Agglomération bruxelloise (N. WASTERLAIN, U.L.B., 1966 - A. MOSTIN, U.L.B., 1969 - O. DEWEZ, U.L.B., 1970 - M. DEPLANCKE, U.L.B., 1975) - Namur (M.Th. BILQUIN, Ulg., 1968) - La Gleize (Ch. FOUREZ, ULg., 1968) - Liège (A.M. SPECHT, ULG., 1968) - Nieuwpoort (W. PRAET, R.U.G., 1969) - Oostende (N. VAN CAMPO, R.U.G., 1970) - Belsele en Waasmunster (P. VAN DE VELDE, R.U.G., 1970) - Sint-Niklaas (M. WILSSENS, R.U.G., 1970) - Woluwe-Saint-Pierre (M.A. GARNIER, U.L.B., 1971) - Niel, Boom, Terhagen en Rumst (K. CLAES, R.U.G., 1972) - Glons à Eben-Emael (J.P. BASTIN, ULg., 1972) - Opwijk (W. BURSENS, R.U.G., 1975) - Gentse agglomeratie (A. WUYTS, R.U.G., 1975) - Ixelles (Ch. POCHET, U.L.B., 1975) - Oostende (R. DELVA, R.U.G., 1976) - Brugge (D. GOETHALS, R.U.G., 1976) - Arrondissement Leuven (H. COCKX, K.U.L., 1977), telkens voorgedragen aan de betreffende afdelingen sociale en ekonomische geografie.

(72) R. ROBBRECHT, *L'industrialisation de Bruxelles et de son agglomération*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1960 (niet uitgegeven); J. FICHEFET, *Nouvelle histoire de Tamines*, Gembloux, 1963; I. HOUTMAN, *Bijdrage tot een demografisch-economische geschiedenis van Wetteren in de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1966 (niet uitgegeven); Cl. VAN ENGELAND, *Le développement démographique et industriel de l'arrondissement de Charleroi (1830-1880)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1971 (niet uitgegeven); B. DEPRYCK, *Editilé communale. Politique des communications et développement économique dans le Hainaut au XIXième siècle. Le cas d'Ath (1834-1895)*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1974 (niet uitgegeven); J. LANCKSWEERDT, *Bijdrage*

volgen van deze industrialisatie ingegaan (73).

Andere studies leggen zich toe op een welbepaalde industriesektor, waarvan ze de ontplooiing en het vestigingsbeleid proberen te verklaren vanuit de veranderende produktievoorwaarden (74). Heel wat publikaties die gewoonlijk tot de industriële archeologie gere-

tot de studie van de sociale en economische structuren te Deinze, 1830-1860, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1977 (niet uitgegeven); M. NICOLAI, *De industrialisatie van Antwerpen tijdens de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1977 (niet uitgegeven); M. STROBBE, *Take off en structurele overgangscursussen bij de vorming van een industriële maatschappij. Micro-onderzoek over sociaal-economische mutaties in de periode 1830-1860 van Tielt*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven); J. VAN DEN BOSCH, *De industrialisatie van Herentals 1750-1914*, licentiaatsverhandelijg, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven); A. DE JONG, *De industriële ontwikkeling van het arrondissement Dendermonde van 1764 tot 1880*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1980 (niet uitgegeven).

(73) F. SELLESLAGH, *L'industrialisation de Vilvorde et ses conséquences sociales (1890-1914)*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1965 (niet uitgegeven); C. DEWITT, *Grand Hornu, aspect social*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1977 (niet uitgegeven).

(74) H. COPPEJANS-DESMEDT, *De Gentse textielnijverheid van 1795 tot 1835. Het proces van de mechanisering en zijn economische gevolgen*, Doctoraatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1958 (niet uitgegeven); P. LEBRUN, "Croissance et industrialisation. L'expérience de l'industrie drapière verviétoise 1750-1850", *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique, Stockholm MCMLX*, Paris-Den Haag, 1960; A. MATTEN, *De vlas- en linnennijverheid in het Kortrijkse (1800-1850)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1972 (niet uitgegeven); K. VAN BUTSELE, *De Ronsese tekstielindustrie in de XIXde eeuw*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1973 (niet uitgegeven); J. VANDENBOSSCHE, *Het autobedrijf Minerva Motors n.v.*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1976 (niet uitgegeven); A. VAN DOORSLAER, *Het Kempisch steenkoolbekken : 1901-1940, bijdrage tot haar geschiedenis en haar problematiek*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1976 (niet uitgegeven); J. DE VISSER, *De industrialisatie van de Gentse katoennijverheid, 1750-1850*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1977 (niet uitgegeven); P. KEUNEN, *De geschiedenis van de Hasseltse jeneverstokerijen (1830-1914)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1979 (niet uitgegeven); W. HAAGEN, *"proto-industrialisatie" en "Industrialisatie" van de Gentse vlasnijverheid*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1980 (niet uitgegeven).

kend worden, volgen dergelijk stramien (75). Het doktoraatswerk van J. Laureyssens tenslotte belicht de rol die de anonieme vennootschappen hebben gespeeld voor de ontwikkeling van het 19de eeuwse kapitalisme in België (76).

2. De sociale effekten van de verstedelijking

Een tweede type van facetstudies gaat op zoek naar de sociale effekten van de bruuske verstedelijking. De explosieve stadsaangroei der 19de eeuw is hier geen "fenomeen" dat naar een aantal kenmerkende determinanten gedissekteerd wordt, maar veeleer een sociale omwenteling, die de toenmalige stedelingen weerloos overvalt. De indringende gevolgen van de veranderende produktiewijzen op het dagelijks verloop van het stadsleven, worden er belichaamd in sommige van hun meest pregnante gedaanten.

Zo wordt door C. Lis, uit een ogenschijnlijk koele assemblage van teksten en cijfermateriaal omtrent alledaagse gebeurtenissen, een steeds weer schokkend beeld opgehangen van de armoede te Antwerpen (77). Een vergelijkbaar inzicht in het pauperisme te Mechelen en Maastricht, leveren de benaderingen van J. Van Borm (78) en M. Theunissen (79). Naast een schets van de bestaande armenzorg en

(75) W.I.A.R.U.G., *Vijfde Nationaal Kongres voor Industriële Archeologie, Textiel*, Handelingen, Gent, 1979.
(76) J. LAUREYSSENS, *De naamloze vennootschappen en de ontwikkeling van het kapitalisme in België (1819-1850)*, Doktoraatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis (niet uitgegeven); IDEM, *De industriële naamloze vennootschappen in België 1819-1857*, Leuven-Paris, 1976.
(77) C. LIS, "Peilingen naar de armoede te Antwerpen in het midden der 19de eeuw", *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLVI, 1968, 2, pp. 469-489; C. LIS, *Verarmingsprocessen te Antwerpen, 1750-1850*, doktoraatsverhandeling, V.U.B., Afdeling geschiedenis, 1975 (niet uitgegeven).
(78) J. VAN BORM, *Aspekten van het pauperisme en armenzorg te Mechelen in de XIXde eeuw. De evolutie van veertig families*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1965 (niet uitgegeven); J. VAN BORM, "Aspecten van het vroege Industriële Pauperisme. Mechelen 1822", *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, IV, 1966, pp. 97-113.
(79) M. THEUNISSEN, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXde eeuw. Peiling naar de evolutie van 30 families*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven).

een poging om de samenstelling en de lokalisering van de armenstand te achterhalen, wordt er door een stamboomonderzoek voor een aantal gezinnen, de kans op sociale promotie nagegaan.

Andere studies belichten de stand van de armoede en de werking van filantropische instellingen en openbare onderstand voor de eigenlijke doorbraak van de industrialisatie (80). De inbreng en de opvatting van de Burelen van Weldadigheid (81), en vergelijkbare privégenootschappen (82), alsook de analyse van het aantal vondelingen en verlaten kinderen (83), en de werking van een bedelaarsgesticht (84) worden in verschillende publikaties als uitgangspunt beschouwd voor een meer omvattend beeld van de sociale werkelijkheid. Binnen dergelijk perspektief kan tevens H. Boons' studie over het lager onderwijs en de alfabetisering in de Brusselse agglomera-

(80) D. HOFLACK, *De armen te Leuven. Bijdrage tot de studie van het pauperisme tijdens het Franse bewind (1794-1814)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1961 (niet uitgegeven); J. LAMBERT, *Les institutions de bienfaisance pour mendiants à Liège sous le consulat et l'empire (1799-1814)*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1961 (niet uitgegeven); J. LOTHE, *Le pauperisme à Namur sous le régime Hollandais (1815-1830)*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1964 (niet uitgegeven).
(81) C. LIS, "Peilingen naar het belang van de steun verleend door het Bureel van de Weldadigheid te Antwerpen (1836-1875)", *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 1968, nr. 6, pp. 81-120; P. PIROTTE, *Bureaux de bienfaisance et population indigente en Hesbaye 1830-1870*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1974 (niet uitgegeven).
(82) D. VAN ASSCHE, *Het St. Vincentius a Paologenootschap te Gent, 1845-1855*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1979 (niet uitgegeven).
(83) O. RAEYMAECKERS, *Ekonomische en sociale toestanden te Antwerpen 1845-1850*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1961 (niet uitgegeven); O. VORLAT-RAEYMAECKERS, "De sociale toestanden in Antwerpen 1845-1850. Deel II : Gevonden en verlaten kinderen, de criminaliteit, baldadigheid", *Noordgouw*, IX, 1969, 3/4, pp. 169-190; L. KEMPENEERS, *Vondelingen en verlaten kinderen te Leuven in de Franse tijd (1794-1814)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1972 (niet uitgegeven); VAN CAUTER, *Les enfants trouvés et abandonnés de l'Hospice de Bruxelles (1811-1862)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1978 (niet uitgegeven).
(84) G. GENTJENS, *Het bedelaarsgesticht van Hoogstraten (1808-1848)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1972 (niet uitgegeven).

tie (85) gesitueerd worden, alsook J. Torbeyns' werk over de Brusselse volksspelen (86).

Een tweede nogal gebruikelijke invalshoek om de sociale ongelijkheid aan te weerspiegelen zijn de hygiënische wantoestanden en de daaruit voortvloeiende epidemieën. Zoals men weet, was met name de chronische verbreiding van cholera in belangrijke mate verantwoordelijk voor de saneringswerken die tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in een aantal steden werden doorgevoerd. Verschillende studies hebben zich dan ook toegelegd op het achterhalen van het ruimtelijk spreidingspatroon van deze ziekte in Antwerpen (87), Gent (88), Brussel (89), Verviers (90) en Leuven (91) tijdens één of meerdere opeenvolgende epidemieën.

Aansluitend, zijn ook een aantal licentiaatsverhandelingen gewijd aan de stedelijke en provinciale medische kommissies, die in het leven werden geroepen voor het kontroleren en verbeteren van de hygiëne (92). Al deze en andere sociale gevolgen van het versneld

(85) H. BOON, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération bruxelloise de 1830 à 1879*, Leuven, 1969.
(86) J. TORBEYNS, *Volksspelen te Brussel 1875-1900*, licentiaatsverhandeling, V.U.B., Afdeling geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven).
(87) S. VAN DE VIJVER, *Cholera te Antwerpen in de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1969 (niet uitgegeven).
(88) G. MAHIEU, *Cholera-epidemieën te Gent in de XIXde eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1969 (niet uitgegeven).
(89) C. FALISE, *Le choléra à Bruxelles*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1975 (niet uitgegeven).
(90) A. LAFOSSE, *Epidémies de choléra à Verviers (1833-34, 1849, 1866)*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1977 (niet uitgegeven).
(91) R. DE VOS, *Ruimtelijk en sociaal patroon van de cholera-epidemie in Leuven 1849*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling sociale en ekonomische geografie, 1978 (niet uitgegeven); H. VAN DER HAEGEN, R. DE VOS, "De cholera-epidemie te Leuven in 1849", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, jg. 34, nr. 133, juli 1980, pp. 197-210.
(92) L. DIERYNCK, *De provinciale medische commissie en de epidemieën in Oost-Vlaanderen (1847-1878)*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1973 (niet uitgegeven); M.Ch. ZWANEPOEL, *De medische kommissies, hygiëne en ziekten te Kortrijk op het einde van de negentiende eeuw*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1976 (niet uitgegeven); C. DOMBRECHT, *Les médecins et chirurgiens des pauvres à Bruxelles de 1807 à 1879*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1978 (niet uitgegeven); A. GOESSENS, *Ziekten en epidemieën te Hasselt van 1830 tot 1860. De medische en gezondheidskommissies*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven).

verstedelijkingsproces, worden, op een eigen wijze aan elkaar geschreven in de recente historische vulgarisering van de Antwerpse hoogleraar K. Van Isacker (93).

Naast deze werken, die vooral oog hebben voor de toenemende proletarisering en haar diepmenselijke gevolgen, zijn er ook een paar studies die een beter inzicht proberen te verwerven in de positie en samenstelling van de 19de eeuwse burgerij (94). Ze vormen een noodzakelijke aanvulling van de vorige geschriften en wijzen vooral op een veel meer gediversifieerde belangenstruktuur binnen de bourgeoisie dan over het algemeen aangenomen wordt.

3. Monografieën als achtergrondinformatie

Een derde type facetstudies, dat nogal voorkomt, zijn de monografieën. Ze fungeren als een "prisma waardoor op een oorspronkelijke wijze een tijdsgebeuren kan worden belicht" (95), en hebben "het voordeel dat men niet enkel met abstrakte denkbeelden en interpretaties gekonfronteerd wordt" (96). Ze leveren een gepersonifieerd tijdsbeeld, dat niet alleen veel praktische informatie kan bevatten, maar vooral dienstbaar kan zijn om feiten meer konkrete

(93) K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering 1830-1980. Een ouderwetse wereld 1830-1914*, Antwerpen-Amsterdam, 1978.
(94) C. PARISEL, *Les artisans à Bruxelles (1816-1860)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1961 (niet uitgegeven); J. HANNES, *Nieuwe gegevens voor een ekonomische en sociale geschiedenis van de Brusselse bevolking in de eerste helft van de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1961 (niet uitgegeven); IDEM, "L'histoire sociale : problèmes de méthode et applications aux sources bruxelloises du XIXième siècle", *Cahiers Bruxellois*, X, 3-4, juli-december 1965, pp. 240-267; E. COPPENS, *Samenstelling van de gegoede stand te Oudenaarde 1794-1875*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1965 (niet uitgegeven); J. HANNES, "De kleine producent en de kleinhandelaars in de 19de eeuw", *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 10, 1973, pp. 55-65; L. GAIARDO, *L'organisation de la petite bourgeoisie urbaine (1830-1914)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1978 (niet uitgegeven); F. PHILIPPE, *La bourgeoisie industrielle du pays de Charleroi 1795-1848*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1980 (niet uitgegeven).
(95) G. BEKAERT in H. STIJNEN, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België*, Brussel-Liège, 1979, p. 4.
(96) Ibid.

betekenis te geven. Uit monografieën over architekten (97), filteren de bedoelingen en achtergronden door van sommige ingrepen in de gebouwde omgeving. Uit deze over promotoren (98) en industriëlen (99), komen intriges, financiële transakties, persoonlijke

(97) E. HENVAUX, *Raphael Verwilghen*, Brussel, 1964; A.M. HAMMACHER, *De wereld van Henry Van de Velde*, Antwerpen-Den Haag, 1967; M. CULOT, F. TERLINDEN, *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940*, Ixelles, 1969; F. BORSI, P. PORTOGHESI, *Victor Horta*, Brussel, 1970; R.L. DELEVOY, M. CULOT, Y. BRUNHAMMER, *Pionniers du XXième siècle : Guimard, Horta, Van de Velde*, Paris, 1971; V.G. MARTINY, "Charles Van der Straeten, architecte des palais royaux 1771-1834", *Industrie*, 1971, pp. 748-759; M. SMETS, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architektuur*, Brussel, 1973; R.L. DELEVOY, M. CULOT, *L.H. De Koninck, architecte*, Brussel, 1973; M. STRUYE, *Karel van Rysselberghe, architekt. Zijn leven en werk (1850-1920)*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1973 (niet uitgegeven); A. VAN BEVER, *Partoes et la construction du nouvel Hospice Pachéco*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire de l'art, 1937 (niet uitgegeven); L. WYLLEMAN, *Architekt Adolphe-Eduard-Theodore Pauli : 1820-1895*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1973 (niet uitgegeven); F. STRAUVEN, "Louis Herman de Koninck", *Aplus*, 5, 1974, pp. 17-45; A. HOPPENBROUWERS, J. VANDENBREEDEN, J. BRUGGEMANS, *Victor Horta, architektonografie*, Brussel, 1975; B. JOUSTEN, *J.J. Eggericx (1884-1963). Son oeuvre d'architecte et d'urbaniste dans le contexte des années 1914-1940*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire de l'art, 1975 (niet uitgegeven); J. STEVENS, E. HENVAUX, "Octave Van Rysselberghe (1855-1929)", *Aplus*, 16, maart 1975, pp. 16-56; H. MOUTON, *Ingenieur-architekt Louis Cloquet (1849-1920). Zijn werk in opdracht van de Rijksuniversiteit Gent*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1978 (niet uitgegeven); W. AERTS, *Emiel Van Averbeke 1876-1946, stadshoofdbouwmeester*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1978 (niet uitgegeven); D. COLAR, *Victoir Bourgeois 1897-1962*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire de l'art, 1978 (niet uitgegeven); R.H. GUERRAND, "Van de Velde à Weimar", *A.A.M.*, 13, 1978, pp. 40-63; H. STIJNEN, op.cit.; V.G. MARTINY, "Poelaert et son temps", *Gelijknamige tentoonstellingskatalogus*, Brussel, 1980, pp. 9-22.

(98) G. JACQUEMYNS, *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance financière catholique*, Brussel, 1965; P. SCHOLLIERS-VAN DEN EECKHOUT, "Een vertegenwoordiger van het opkomend industriekapitalisme : Frederik Basse, van katoendrukker tot beheerder van N.V.'s", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VII, 1976, 3-4, pp. 473-491.

(99) H. WATELET, "L'enrichissement d'un homme nouveau au début du 19ième siècle : H. De Gorge-Legrand dans le Nord, puis en Hainaut belge", *Histoire sociale* (Ottawa), nr. 1, april, 1968, pp. 66-102; F. LELEUX, *A l'aube du capitalisme et de la révolution industrielle. Liévin Bauwens, industriel gantois*, Paris, 1969; A.M. SUETENS, *Lieven Bauwens. Een biografie aan de hand van zijn correspondentie*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1972 (niet uitgegeven); IDEM, "Lieven Bauwens, mythe en werkelijkheid", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXVIII, 1974, pp. 77-114.

betrokkenheid en manipulatie van stedebouwkundige initiatieven te voorschijn.

4. Methodologisch georiënteerde geschriften

Een laatste soort publikaties heeft vooral een methodologische bekommernis. Naast verschillende, zowel algemene als gerichte bibliografieën en bronneninventarisaties, waar hier niet wordt op ingegaan (100) bestaan ook talrijke artikels, die zich buigen over de problemen verbonden met het kwantitatief historisch onderzoek (101). Hoewel hierbij vooral wordt ingegaan op het toepassingsdomein van de ekonomische en sociale geschiedenis, is het duidelijk dat de aangestipte bezwaren en richtlijnen een meer algemeen karakter dragen (102). Vanuit zijn intrinsiek belang voor een kwantitatief geïnspireerde geschiedschrijving, wordt meer dan eens de aandacht gevestigd op de grote bruikbaarheid van het kadaster (103) en de parcellaire atlas van Popp (104). De werkmethodes die hierbij uiteengezet worden zijn van rechtstreeks nut voor de stedebouwkundige geschiedschrijving.

(100) Cfr. E. SCHOLLIERS, E. WITTE, C. LIS, op.cit.
(101) J. HANNES, "L'histoire sociale : problèmes de méthode et application aux sources bruxelloises du XIXième siècle", loc.cit.; IDEM, "Kwantitatieve methode en sociale geschiedenis", *Handelingen van het XXVIde Vlaams Filologenkongres*, Gent, 29-31 maart 1967, pp. 402-407; IDEM, "Kwantifikatie en historische kritiek", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1971, 2, pp. 348-354.
(102) H. BALTHAZAR, "Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXde, XXste eeuw). Een kritische status questionis", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1971, 2, pp. 329-347.
(103) J. HANNES, "De voorbereiding van het parcellair kadaster. Een bronnenstudie", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, 80, april 1967, pp. 81-90; A.C. DERUELLE, "Réflexion sur l'utilisation des sources cadastrales et notariales. Un exemple : ventes de terrains à Bruxelles en 1865", *Contributions à l'histoire économique et sociale*, V, 1968-69, pp. 137-163; J. HANNES, "De Limburgse steden Hasselt, Maaseik, St. Truiden en Tongeren (1842-1844). Uitgave van kadastrale statistieken", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1969, 2, pp. 185-206; IDEM, *Provincie Limburg 1842-1844. Uitgave van kadastrale statistieken*, Brussel-Leuven, 1973; J.P. CHALLE, "Het oorspronkelijk kadaster in zijn gebruik", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, 105, juli 1973, pp. 153-169.
(104) J. HANNES, "De 'Atlas cadastral parcellaire de la Belgique' van P.C. Popp. Zijn betekenis voor de historische geografie der gemeenten", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, 85, juli 1968, pp. 137-145.

d. De thematische studies : een verder onderscheid

Zoals eerder gesteld, is de aandacht hier gericht op de gebouwde omgeving. Binnen dit gemeenschappelijk basisthema, zijn de vermelde studies echter zeer verschillend. Ze onderscheiden zich naar onderliggende motivatie, aard van behandelde onderwerpen en benaderingswijze. Gezien het overlappend karakter van deze indeling, zullen we ons echter vooralsnog beperken tot enkele grove verzamelkategorieën.

1. De gebouwde omgeving als reflektie van onderliggende mechanismen

Een eerste reeks geschriften, behandelt de gebouwde omgeving meer als middel, dan als doel. Het ruimtelijk milieu wordt er in de eerste plaats bestudeerd als klankbord voor maatschappelijke ontwikkelingen. Het is een instrument dat toelaat hypotheses te verifiëren en onderliggende mechanismen op te sporen.

Zowel in H. Soly's basiswerk over de stedebouwkundige ondernemingen van het Antwerps kapitalisme in de 16de eeuw (105) als in E. Wittes kenschetsend artikel over de tussenkomsten van de Société Générale bij de inplanting van een nieuw justitiepaleis in de Brusselse Leopoldwijk (106), wordt bv. uitvoerig ingegaan op de grondspekulatie (107). Deze wordt echter niet aangereikt om een verklaring op te bouwen voor de ontwikkeling van een stuk stedelijke omgeving. Zij wordt behandeld, in het ene geval, omwille van zijn funktie binnen het 16de eeuws kapitalisme; in het andere omwille van zijn rol binnen de politieke machtsstruktuur. In dezelfde zin,

(105) H. SOLY, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedebouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 47, Brussel, 1977. Gezien zijn intrinsiek en methodologisch belang voor het bestudeerde onderwerp, wordt dit werk hier geciteerd, ook al handelt het over een andere tijdsperiode.
(106) E. WITTE, "De Société Générale als drukkingsgroep. Een concreet voorbeeld : de grondspeculaties rondom het Brusselse justitiepaleis (1836-1840)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, I, 1969, 1, pp. 6-47.
(107) Zie ook C. VANDERMOTTEN, *Le marché des terrains à bâtir dans la région bruxelloise 1912-1968*, Bruxelles, Institut de Sociologie de l'U.L.B., 1971, V; M. DEPLANCKE, *Urbanisation et structure foncière préalable. L'exemple de l'agglomération bruxelloise*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1975 (niet uitgegeven).

worden door J.M. Baillieul (108) vooral de politieke en sociaal-ekonomische achtergronden toegelicht van de Ieperse wederopbouw na de eerste wereldoorlog, zonder dat direkt naar een verklaring wordt gezocht voor de aangewende ruimtelijke oplossing.

Omdat de woning, volgens J. Hannes en C. Lis, "het statusstymbool bij uitstek" (109), een bijzonder goede maatstaf vormt om de sociale verhoudingen uit af te leiden, hebben heel wat, van oorsprong sociaal-ekonomische studies, zich op de huisvesting toegelegd. Vanuit hun eigen taakstelling, beschouwen ze de gebouwde omgeving veeleer als parameter dan als finaliteit. Sommige werken zijn zelfs hoofdzakelijk methodologisch gericht, en gaan o.a. in op de vraag in hoever de kadastrale waarde van de woning ook de sociale status van haar bewoner weerspiegelt (110). Andere proberen, in toepassing van dergelijk verband, inzicht te krijgen in de ruimtelijke situering van de bezittende klasse (111), of de sociale stratifikatie van de hele bevolking, verdeeld over de stad (112). Nog andere, beogen veeleer de sociaal-ekonomische ontwikkeling over een bepaalde tijdsperiode te analyseren aan de hand van de evolutie in de percellering, de eigendomsverhoudingen het grondgebruik (113).

(108) J.M. BAILLIEUL, *Problematiek omtrent de wederopbouw van België na de eerste wereldoorlog. Casus Ieper en omgeving (1918-1924)*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1976 (niet uitgegeven).
(109) J. HANNES, C. LIS, "De sociale hiërarchie in de woningbouw. Antwerpen omstreeks 1834", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, I, 1, 1969, p. 86.
(110) J. HANNES, C. LIS, ibidem, pp. 86-92; J. HANNES, "L'habitation, phénomène économique et social", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, II, 1, 1971, pp. 123-144.
(111) M. SCHMITZ, *Etude sur la propriété foncière à Saint-Mard de 1766 à 1821 : répartition, exploitation, morcellement*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1970 (niet uitgegeven); M. COLEAU, *La fortune immobilière dans la ville et la campagne proche de Dinant : 1818-1826*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1979 (niet uitgegeven).
(112) W.R. JONCKHEERE, *Het Leuvense stadsbeeld omstreeks 1830. Het kadaster als bron voor de lokalisering van arm of rijk*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1965 (niet uitgegeven).
(113) M. DE HOUWER, *De evolutie van het grondbezit te Deurne, 1845-1930*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1962 (niet uitgegeven); A. DERUELLE, *L'évolution de la propriété foncière à Schaerbeek, de 1833-1883*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1964 (niet uitgegeven); F. GOETHALS, *Het grondbezit te Merelbeke*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1966 (niet uitgegeven); J. HANNES, D. SOETEWEY-CAMPERS, "De verstedelijking van de gemeenten Deurne en

Een paar van deze werken tenslotte, vertonen heel wat affiniteit met het beoogde onderzoek naar een stedebouwkundige geschiedschrijving, omdat ze proberen door te dringen naar de oorzaken die een bepaald type van woningbestand meebrachten. De beschrijving die voortvloeit uit het eenduidig verband, waarbij de woning als louter exponent van de sociale positie wordt opgevat, wordt hier overschreden; ook al blijven in de meeste gevallen dezelfde rudimentaire typologieën op basis van kadastrale inkomens gehanteerd (114). Het verschil ligt er in, dat gepoogd wordt om, zoals bv. bij L. de Saint-Moulin (115), deze kwaliteitstypes en hun lokalisatie, te verklaren vanuit de aangetroffen bevolkingsaangroei en de evolutie in prijzen en lonen, alsook vanuit de mentaliteits- en gedragswijzigingen die daarop gestoeld zijn. Op die manier wordt het wonen niet langer afgespiegeld als een soort abstrakt begrip, waaraan sociale kategorieën kunnen afgemeten worden, maar wordt het, zoals bij C. Lis (116) een konkrete aanduiding van een dagelijks aangevoelde werkelijkheid.

2. De gebouwde omgeving benaderd vanuit deelfacetten

Een tweede reeks werken koncentreert de aandacht op een komponent van de gebouwde omgeving. Ze zijn er op gericht een deelfacet van het ruimtelijk milieu te bestuderen, ten einde er een ontwik-

Borgerhout volgens het kadaster (1810-1914)", *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 38, 1, 1969, pp. 129-138; F. THIERENS, *Grondgebruik, bewoningsvoorraad en bezitsverhouding te Sint-Niklaas tussen 1835 en 1862*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1971 (niet uitgegeven); F. VAN DAMME, *Het grondgebruik, de woningvoorraad en de eigendomsverhouding te Eeklo (2de helft 19de eeuw)*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1973 (niet uitgegeven).

(114) D. STAUT, *Volkswoningen Beveren, 1835-1905*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling architektuur, 1979 (niet uitgegeven).

(115) L. DE SAINT-MOULIN, *La construction et la propriété des maisons, expressions des structures sociales. Seraing depuis le début du XIXième siècle*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 21, Brussel, 1969.

(116) C. LIS, "Woontoestanden en gangensaneringen te Antwerpen in het midden der 19de eeuw", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, I, 1, 1969, pp. 93-131; IDEM, "Krotten en ghetto's : exponenten van verpaupering en polarisering. Een concreet voorbeeld : Antwerpen 1780-1850", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88, 1975, pp. 626-636.

keling uit af te leiden, die mee behulpzaam kan zijn om de opbouw van het globale milieu beter te begrijpen.

Een belangrijk domein hiervoor is de studie van de volkshuisvesting. Een aantal werken (117) schetsen het failliet van de overheidsbemoeiingen in deze sektor, en geven aan hoe ze gemotiveerd werden door het eigenbelang van een liberalistische overheid. In het speciale nummer van het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* over de 19de-eeuwse arbeidershuisvesting (118) wordt vooral ingegaan op de ruimtelijke differentiatie als uitdrukking van een sociale segregatie. Deze geschriften overlappen nog ten dele de eerste kategorie. Voor hun analyse maken ze gebruik van gegevens betreffende de materiële struktuur van de huisvesting, maar hun finaliteit leidt niet tot een verklaring voor het tot stand komen van die omgeving.

De gedetailleerde inventaris van de Gentse beluiken, die door toedoen van het W.I.A.R.U.G. en het Gentse Seminarie voor nieuwste geschiedenis werd opgesteld (119) gaat, weliswaar zijdelings, in op deze wordingsgeschiedenis. Het werk kan echter ondanks zijn gedegen karakter, zijn oorspronkelijk doel, van historische en kunsthistorische evaluatie ter ondersteuning van een restauratiebeleid, niet

(117) A. MUNIER, *Les habitations ouvrières en Belgique (1846-1910)*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1965 (niet uitgegeven); W. STEENSELS, *Het probleem van de arbeidershuisvesting in de XIXde eeuw*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1973 (niet uitgegeven); IDEM, *Proletarisch wonen*, C.E.A.-C.E.R.E.-brochure, Wilrijk, 1975; Ch. GOETSCHALCKX, *Bijdrage tot de geschiedenis van de volkshuisvesting 1886-1914*, licentiaatsverhandeling, V.U.B., Afdeling geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven).
(118) C. LIS, "Proletarisch wonen in Westeuropese steden in de 19de eeuw : van wildgroei naar sociale kontrole", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VIII, 1977, 3-4, pp. 325-366; J. DE BELDER, "De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIIIde eeuw", ibid., pp. 367-446; W. STEENSELS, "De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting : Gent, 1850-1904", ibid., pp. 447-500; A.C. CONTENT, "L'habitat ouvrier à Bruxelles au XIXième siècle", ibid., pp. 501-518; R. DOUTRELEPONT, "Le logement dans la province de Liège vu à travers les statistiques", ibid., pp. 519-538; Ch. PIERARD, "Les logements sociaux à la fin du 19ième siècle et La Cité Hoyaux à Mons (Cuesmes)", ibid., pp. 539-568; E. HENDERYCKX-RIGO/R. LEBOUTTE, "Une solution originale au logement des houilleurs : L'Hôtel Louise à Micheroux (1872)", ibid., pp. 569-578.
(119) J. DE VISSER, F. UYTTERHAEGEN, *Onderzoek naar de Gentse beluiken : bouwfysische, sociologische, historische en kunsthistorische evaluatie*, W.I.A.R.U.G. en Seminarie voor nieuwste geschiedenis, R.U.G., 1978.

loochenen. Andere studies bespreken de konceptie, het doel en de leefomstandigheden in een paar meer gekende fabrieksdorpen (120), utopische verwezenlijkingen (121) en tuinwijken (122). Andere behandelen de ontwikkeling van de sociale woningbouw in één gemeente over elke langere tijdsperiode (123). Het reeds aangehaalde werk van M. Smets tenslotte (124), probeert de evolutie van het Belgisch denken over de volkswoningbouw in de periode 1830-1930 te situeren t.o.v. de globale socio-ekonomische en kultureel-maatschappelijke achtergrond. Het geeft aan hoe de ontwikkelde modellen de bestaande machtsposities verstevigen, zelfs wanneer ze zich daar aanvankelijk tegen keren.

Een tweede onderzoeksdomein binnen deze facetmatige benadering van de omgeving hoort thuis onder de z.g. industriële archeolo-

(120) M. BRUWIER, A. MEURANT, C. PIERARD, "Les ateliers et la cité du Grand-Hornu", *Industrie*, januari 1968; M. BRUWIER, "Een monumentaal ensemble dient gered, een museum opgericht. De werkhuizen en de arbeiderswoonwijk van Grand Hornu", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, 83, januari 1968, pp. 25-32; H. WATELET, *Le Grand-Hornu et le couchant de Mons au temps de la révolution industrielle*, doctoraatsverhandeling, U.C.L., Groupe histoire, 1969 (niet uitgegeven); F. ROELANTS DU VIVIER, *Les ateliers et la cité du Grand-Hornu de 1820 à 1850. Un exemple d'urbanisme industriel à l'aube du machinisme*, licentiaatsverhandeling, U.C.L., Institut supérieure d'archéologie et d'histoire de l'art, 1927 (niet uitgegeven); IDEM, "Bois-du-Luc, une cité industrielle", *La maison d'hier et d'aujourd-hui*, 20, december 1973; B. ROELS, *De arbeiderswijk in de Fernand Hamusdreef te Lokeren, Oudenbos*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1978 (niet uitgegeven).
(121) A. BRAUMAN, *La conception architecturale d'un logement social : le familistère des usines Godin et Cie à Bruxelles (1887)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire de l'art, 1974 (niet uitgegeven); R.L. DELEVOY, A. BRAUMAN, *Le familistère de Guise ou les équivalents de la richesse*, A.A.M., Brussel, 1976.
(122) M. HECK, "La Cité-jardin Floréal-Le Logis à Bruxelles", *Aplus*, 33, november, 1976, pp. 41-59; Ch. BENTEIN, *De Unitastuinwijk te Deurne*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1980 (niet uitgegeven).
(123) E. HENDERIJCK, *Le logement ouvrier et social dans la région de Fléron de 1850 à 1950*, licentiaatsverhandeling, ULg., Section histoire, 1976 (niet uitgegeven).
(124) M. SMETS, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930*, Brussel-Liège, 1977; IDEM, "Overzicht van de volkshuisvesting in België in de periode 1830-1930", *Aplus*, 33, november 1976, pp. 32-48.

gie. Naast de meer methodologische en heuristische studies (125), of de historiek van bedrijfstakken en/of industriële vestigingen (126), bestaan ook werken die de drinkwatervoorziening bestuderen, te Brussel (127) en te Gent (128). Voor Brussel werd ook de historiek van de gasverlichting geschetst (129), zonder echter op eenzelfde indringende manier op politieke, technische en sociale achtergronden in te gaan als beide vorige studies.

Door verspreide auteurs werd nog op een paar andere, vrij geisoleerde deelaspekten van het gebouwd milieu ingegaan : zo bestaat een overzicht van de Brusselse 19de eeuwse wandelingen (130) en een beschrijving van de Gentse wereldtentoonstelling van 1913 (131), die ook zijdelings de aanleg van de bijbehorende citadelwijk ter sprake brengt. Voorts vindt men ook de erg diepgaande studie over de ondernemingen van Ernest Solvay en andere vooruitstrevende figuren voor de oprichting van een wetenschappelijke campus in het Leopoldpark te Brussel omstreeks de eeuwwisseling (132). Ook hier gaat het echter weer meer om de politieke bemoeiingen en de achterliggende bedoelingen dan om het verklaren van de materiële omgeving die daaruit is gegroeid.

(125) Cl. ROOSE, *Industriële inplantingen te Izegem, 1830-1914. Methodologische en heuristische benadering van de Industriële Archéologie*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1975 (niet uitgegeven).
(126) Cfr. (74) en (75).
(127) L. VIRE, "Quelques aspects de la distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870", *Contribution à l'histoire économique et sociale*, IV, 1966, pp. 113-154; IDEM, *La distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870*, Pro Civitate, Historische uitgaven, 33, Brussel, 1973.
(128) G. VAN DE CASTEELE, M.C. VAN DEN BROELE, *De drinkwatervoorziening te Gent van 1866 tot 1923*, Ingenieursverhandeling, R.U.G., Afdeling architektuur, 1977 (niet uitgegeven); S. DE GROOTE, *Waterbedelingsnet Gent, 1850-1925*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., Seminarie nieuwste geschiedenis, 1978 (niet uitgegeven).
(129) C. ROMAN, "Cent cinquante ans d'éclairage au gaz à Bruxelles", *Cahiers Bruxellois*, XXI, 1976, pp. 96-146.
(130) G. EVRARD, *Les promenades aux environs de Bruxelles avant 1900*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Institut de géographie, 1976 (niet uitgegeven).
(131) L. WYFFELS, *De wereldtentoonstelling te Gent in 1913*, licentiaatsverhandeling, R.U.G., H.I.K.O., 1979 (niet uitgegeven).
(132) L. VIRE, "La 'Cité scientifique' du Parc Léopold à Bruxelles, 1890-1920", *Cahiers Bruxellois*, XIX, 1974, pp. 86-180.

3. De studie van welbepaalde uitbreidingen of interventies

Een derde reeks werken tenslotte, legt zich toe op de ruimtelijke ontwikkeling van een stadsgedeelte. Het zijn publikaties die belangrijk informatiemateriaal leveren voor de stedebouwkundige geschiedschrijving, zonder er steeds een perfekt voorbeeld van uit te maken. Dikwijls worden immers niet de karakteristieken beoogd die als kenschetsend voor dit onderzoeksdomein werden genoemd.

In heel wat gevallen wordt het niveau van de beschrijving niet overschreden. Men krijgt een nauwkeurig gestoffeerd beeld van de opeenvolgende ruimtelijke interventies, soms vervolledigd met een behandeling van lokale ekonomische en/of maatschappelijke ontwikkelingen, maar zoekt meestal vruchteloos naar een oorzakelijk verband tussen de aangestipte feiten. Wanneer daar wel een aanzet toe aanwezig is, dan is die dikwijls dermate veralgemenend, dat eerder van een herhaling van min of meer gekende argumenten sprake is, dan wel van innoverend onderzoek naar de specifieke beweegredenen, die in de bestudeerde case hebben gespeeld. In enkele gevallen, lijken de aangedragen motivaties zelfs veeleer aprioristische determinismen, die het geschetste relaas mee helpen opbouwen, zonder dat hun werkelijke invloed wordt onderzocht.

Zo bestaan er studies die de evolutie van het 19de-eeuwse stadsbeeld schetsen voor enkele grotere gemeenten (133). Andere gaan meer specifiek in op een bepaalde stadsuitbreiding of transformatie : het Stationskwartier te Kortrijk (134), de Brusselse Pacheco-

(133) J. MARCHAV, "Schets van het Mechelse stadsbeeld bij de aanvang van de XIXde eeuw", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, LXIII, 1959, pp. 121-152; S. VAN HEMELRIJCK, *De morfologische groei van de stad Leuven in de 19de en 20ste eeuw*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling sociale en ekonomische geografie, 1971 (niet uitgegeven); Y. LEBLICQ, M. DE METSENAERE, "La croissance", *Bruxelles, Croissance d'une capitale*, Brussel. 1979, pp. 167-177; Y. LEBLICQ, "Les transformations du paysage urbain", ibid., pp. 256-262; IDEM, "L'urbanisation de Bruxelles aux XIXième et XXième siècles (1860-1914)", Handelingen van het Colloquium *Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw*, Gemeentekrediet van België, Spa, 2-5 september 1980 (in voorbereiding); J.A. SPORCK, "Evolution urbanistique des centres industriels wallons, en particulier le cas de Liège", ibid., zie ook (47).

(134) Ph. GHESKIERE, *Urbanisatie in Kortrijk. De aanleg van de wijken bij het station en rond het gerechtshof (1839-80)*, Licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling moderne geschiedenis, 1972 (niet uitgegeven).

wijk (135) en de overkoepeling van de Zenne (136). Een artikel van G. Deseyn geeft een overzicht van de spekulatieve woningbouw die in Gent op het eind van de 19de eeuw, onder impuls van de textielindustriëlen tot stand kwam (137).

In de bijdrage van J. Van den Breeden en A. Hoppenbrouwers (138), wordt een poging ondernomen om de stedebouwkundige initiatieven en aanlegplannen die tijdens de 19de eeuw in Brussel werden aangevat, te plaatsen binnen het kader van de stijlevolutie en de theorieontwikkeling binnen de betreffende periode. Op eenzelfde manier schetst J. Van den Breeden (139) een kroniek van het Brusselse Jubelpark, en de opeenvolgende plannen en konstrukties die er het daglicht zagen. De studie van E. Riccardi van haar kant, gaat in op de saneringsprojekten voor het centrum van de hoofdstad, en licht de resultaten toe van de twee gevelwedstrijden die er werden ingericht (140).

Een synthetiserend inzicht in de behandelde periode komt naar voren uit het werk van de Duitse geograaf W. Krings, die voor zijn proefschrift een vergelijkende studie ondernam van de ontwikkeling van zes Vlaamse binnensteden (Brussel, Antwerpen, Brugge, Gent, Leuven en Mechelen) in de 19de en 20ste eeuw (141). Hoewel zijn behandeling noodgedwongen globaliserend blijft, worden toch vanuit verschillende hoeken argumenten aangedragen die helpen om de

(135) V.G. MARTINY, "Geschiedenis van een stadslandschap : de Pachécowijk", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks tijdschrift, 95, jnuari 1971, pp. 24-60.
(136) M. MARCHAL-VERDOODT, "Un grand centenaire. Anspach et les travaux de l'assainissement de la Senne", *Industrie*, XX, 11, 1967, pp. 638-669.
(137) G. DESEYN, "Rechtstreekse invloeden der Gentse textielindustriëlen op de 19de-eeuwse stadsontwikkeling : bedrijfsinplantingen, arbeidershuisvesting en openbare werken", *Vijfde nationaal kongres voor industriële archeologie, op.cit.*, pp. 171-199.
(138) J. VANDENBREEDEN, A. HOPPENBROUWERS, "Luister van de 19de-eeuwse gevel", *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, Tentoonstellingskatalogus, Brussel, 1979, pp. 93-239.
(139) J. VANDENBREEDEN, "Het Jubelpark, of 50-75-100-150 jaar België", *Gemeentekrediet van België*, Driemaandelijks Tijdschrift, 134, oktober, 1980, pp. 233-252.
(140) E. RICCARDI, *La création des grands boulevards centraux à Bruxelles. Les deux concours de façades. Analyse typologique et symbolique des différentes façades créés*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire de l'art, 1980 (niet uitgegeven).
(141) W. KRINGS, *Innenstädte in Belgiën. Gestalt, Veränderung, Erhaltung*, Habilitationsschrift, Friedrich Wilhelm Universiteit, Bonn, s.d. (1978?) (niet uitgegeven).

door hem onderscheiden periodes beter te begrijpen. Interessant is ook zijn zienswijze omtrent de wijzigende perceptie van het historisch centrum aan het einde van de 19de eeuw (142), die hij in een bijdrage aan het colloquium te Spa uiteenzette.

In tegenstelling tot deze meer samenhangende benadering, zijn de meer analytische werken, zoals die van Ranieri en Leblicq, eerder gericht op een bepaalde overheidstussenkomst, die zo getrouw mogelijk wordt ontrafeld. Zo rekonstrueert het basiswerk dat L. Ranieri over de stedebouwkundige ondernemingen van Leopold II samenstelde (143), de politieke en financiële achtergronden van de betreffende projekten in en rond Brussel en Oostende. Door te steunen op een minutieus bronnenonderzoek dat voornamelijk werd geput uit de persoonlijke archieven van het Staatshoofd, hangt zij een beeld op van de stedebouwkundige visie van de Vorst, van zijn persoonlijke bemoeiingen en financiële tussenkomsten, van de intriges en de politieke weerstand die zijn projekten hebben ontmoet, maar ook, onrechtstreeks, van de mechanismen waarvolgens op het einde der 19de eeuw een nieuw stadsbeeld tot stand kwam.

Een gelijkaardige benadering treft men aan in de menigvuldige publikaties van Y. Leblicq. Door hun onderbouwing vanuit een nauwgezet archiefonderzoek, geven ze waarschijnlijk het tot hiertoe meest duidelijke inzicht in de politieke bedoelingen en achtergronden van de transformatie der hoofdstad in en rond het burgemeesterschap van J. Anspach (144). Nochtans blijft het verhaal in hoofdzaak opgebouwd vanuit een aaneenschakeling van eigentijdse getuigenissen. Impliciet wordt op die manier de politieke beleidsvoering als voornaamste motor voor de veranderingen in de ruimtelijke omgeving voorop-

(142) W. KRINGS, "Perception et aménagement du centre historique des villes. Contributions belges, 1870-1914", Handelingen van het Colloquium *Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw*, Gemeentekrediet van België, Spa, 2-5 september 1980 (in voorbereiding).
(143) L. RANIERI, *Leopold II, urbaniste*, Brussel, 1973.
(144) Y. LEBLICQ, "Evolutie van het uitzicht van Brussel in de 19de eeuw", *Brussel, breken en bouwen*, op.cit., pp. 12-91; IDEM, "De stedebouw te Brussel ten tijde van Poelaert", *Poelaert en zijn tijd*, op.cit., pp. 23-75; IDEM, "De twee Brusselse justitiepaleizen in de 19de eeuw"; ibid., pp. 245-296; IDEM, *Un aspect de la politique de travaux publics à Bruxelles au XIXième siècle : l'exécution des travaux d'assainissement de la Senne par des concessionnaires anglais (1865-1871)*, Doctoraatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1980 (niet uitgegeven); IDEM, *La politique de travaux publics de la ville de Bruxelles sous le bourgmestre Anspach*, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, in voorbereiding.

gesteld, zonder dat duidelijk wordt toegelicht hoe deze zelf het produkt uitmaakt van dieper liggende wijzigingen in de socio-ekonomische struktuur en de daarbijhorende theorievorming over de ruimtekonceptie. Vanuit dat oogpunt worden de ter bewijsvoering ingeroepen teksten en opvattingen, in feite onvoldoende kritisch ondervraagd, en wordt een verhaal gekonstrueerd, dat, ondanks zijn blijkbaar sluitend karakter, aan de werkelijke vraagstelling naar het tot stand komen van de gebouwde omgeving voorbijschiet.

Een aanzet tot dergelijke geëngageerde vraagstelling vindt men terug in een paar recente studies over gelokaliseerde initiatieven, waar op basis van gediversifieerde bronnen (krantenartikels, brieven, gemeentelijke archieven, kadasteronderzoek, statistisch materiaal, analyse van projektvoorstellen en konfrontatie met de gebouwde werkelijkheid e.a.), vanuit het beschikbare materiaal naar een antwoord wordt gezocht.

Hoewel deze arbeid, door gebrek aan mogelijkheden, traditie en ervaring, nog ver van voldragen is, moeten hier (145) het werk van R. De Meyer over het Antwerps Zuidkwartier (146) alsook de verrichte en aan gang zijnde studies over de wederopbouw van enkele Belgische steden na de eerste wereldoorlog (147) en de stedebouwkundig-historische analyse van de 19de-eeuwse aanleg der Brusselse Blaesstraat (148), worden aangestipt. Zij vormen de eerste aarzelen-

(145) Zie wellicht ook : C. JACQMAIN, *Les opérations de la société anonyme du quartier Notre-Dame-aux-Neiges (1847-1888)*, licentiaatsverhandeling, U.L.B., Section histoire, 1976 (niet uitgegeven). Dit werk kon echter niet worden geraadpleegd.
(146) R. DE MEYER, *Het Zuid. Een onderzoek naar het Belgisch stedebouwkundig denken in de 19de eeuw*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling architektuur, 1979 (niet uitgegeven).
(147) J. CELIS, P. UYTTENHOVE, *De wederopbouw van Leuven na 1914. Studie over de wording van een naoorlogs stadsbeeld*, ingenieursverhandeling, K.U.L., Afdeling architektuur, 1980 (niet uitgegeven) — R. PEETERS, *De wederopbouw van Aarschot na de eerste wereldoorlog*, licentiaatsverhandeling, K.U.L., Afdeling kunstgeschiedenis, 1980 (niet uitgegeven); M. SMETS, "The reconstruction of Leuven after the events of 1914", Handelingen van het Colloquium *Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw*, op.cit.; J. MAES, *De wederopbouw van Roeselare na de eerste wereldoorlog*, ingenieursverhandeling, K.U.L., Afdeling architektuur, 1981; K. VERBRUGGEN, *De wederopbouw van Dendermonde na 1914*, ingenieursverhandeling, K.U.L., afdeling architektuur, 1981.
(148) P. BILLIET, A. VERSTAPPEN, *De aanleg van de Blaesstraat te Brussel : 1854-1860. Een stedebouwkundig-historische analyse*, ingenieursverhandeling, K.U.L., afdeling architektuur (in voorbereiding).

de stappen in de uitbouw van een onderzoeksdomein, waartoe dit artikel een bijdrage hoopt te leveren.

6. STEDEBOUWKUNDIGE GESCHIEDSCHRIJVING : EEN DISCIPLINE ?

"La discipline est un principe de contrôle de la production du discours" (149).

Stellen, dat zowel binnen de architektuurdiscipline als binnen de historiografie, onderzoek naar de 19de eeuwse gebouwde omgeving onbestaande is, kan als een te felle zwart-wit tekening beschouwd worden. Toch strookt dit, op enkele persoonlijke — maar marginaal gesitueerde — initiatieven na met de werkelijkheid.

Het afwijzen hierbij van de geschiedenis van de 19de eeuwse stad, en van geschiedenis in 't algemeen, binnen de architektuurdiscipline, evenzeer als het negeren van de materialiteit van de 19de eeuwse stad en van de gebouwde omgeving in 't algemeen binnen de historiografie, wijst op een onvoldoende waarderen van de gebouwde omgeving. Dergelijke houding impliceert dat men als onderzoeker geen oog heeft voor de maatschappelijke implikaties van een materiële omgeving : deze laatste wordt a.h.w. niet in 'maatschappelijke termen' gedacht. Het ontbreken van zo een denkkader is wellicht de belangrijkste verklaring voor de afwezigheid van het beoogde onderzoek.

Het ingaan tegen zulk standpunt maakt dat men niet vrijblijvend tegen de materie kan blijven aankijken, ook voor wat het onderzoek betreft. Dit is voor de 19de eeuw haast onmogelijk. De veranderingen welke zich gedurende de 2de helft van de 19de eeuw op het gebied van de stadsaanleg afspelen kunnen niet geïsoleerd beschouwd worden van de ekonomisch-maatschappelijke evoluties. Zij dragen bij tot het scherper stellen zelf van de maatschappelijke tegenstellingen. Deze zijn — voor wie kijken wil, nu nog — in de gebouwde omgeving visueel afleesbaar. Ten opzichte van deze situaties kan men als onderzoeker niet onbewogen blijven. Niet alleen draagt de huidige omgeving hiervan nog steeds de tekens, het huidige denken zelf m.b.t. de gebouwde omgeving vindt zijn oorsprong en legitimatie binnen de 19de eeuw.

(149) M. FOUCAULT, *L'ordre du discours*, Paris, 1970, p. 37.

Wanneer dan toch een maatschappelijke reflektie omtrent de ruimte wordt gemaakt (bijvoorbeeld m.b.t. grondspekulatie), vindt meestal een simplifiëring plaats. Men weet waarover het gaat : de uitbuiting van de ene door de ander met de gebouwde omgeving als inzet. Dit moet het onderzoek dus niet meer aan het licht brengen. We kunnen erdoor enkel de werkelijkheid van die bedenking in al haar nuances weergeven, of zelfs met namen, belangen en partijen benoemen. Op zichzelf kan het belang hiervan niet genegeerd worden. De werkelijkheid welke op basis van het onderzoek kan gerekonstrueerd worden, is meestal sterker dan datgene wat men denkt ervan af te weten. De taal welke openlijk gedurende de 19de eeuw gesproken wordt, tart nog steeds de verbeelding. Het feit dat men de essentie van het verhaal vooraf weet, maakt het onderzoeksopzet — op z'n details na — overbodig; de speurtocht is gedoemd tot een wetenschappelijke koestering in de marginale betekenis. Daar tegenover staat, dat een aanvaarden van de gebouwde omgeving als maatschappelijk gegeven niet inhoudt, dat op basis van historisch onderzoek (waarin partijen en belangen 'genoemd' worden), op de aktualiteit kan ingespeeld worden.

De operationaliteit berust hier vooral op het mentale vlak. Buiten het verwerven van inhoudelijke kennis omtrent ruimtelijke processen, wat mogelijk het aktuele denken daarrond kan beïnvloeden, ligt de betekenis van het onderzoek niet zozeer in het gerekonstrueerde verhaal zelf, dan wel in de daad van dat onderzoek en de motivatie waaraan het ontstaat. Hierin schuilt het belangrijkste kenmerk en tevens de fragiliteit van het ganse opzet.

Indien het onderzoek niet tot stand komt, binnen de officiële organismen, maar tot nu op marginaal voluntariaat berust, grijpt dit plaats vanuit een betrokkenheid en engagement binnen die initiatieven zelf. Onvrede met de eigen discipline of met de maatschappelijke werkelijkheid liggen er meestal aan ten grondslag.

De vraag is echter of het opzet van deze tekst, waarin de interessesfeer als een mogelijke 'discipline' wordt voorgesteld, wel te verenigen is met een amateuristisch engagement. Het feit dat geen onderzoeksinstituut, tijdschrift of universitaire discipline het onderwerp behandelt, wijst op een weerbarstigheid van het onderwerp t.o.v. die kanalen. Daar tegenover staat, dat indien zulk onderzoek wil leefbaar zijn, het zich dient in te schakelen binnen de officiële wereld; desnoods via omwegen en achterpoorten. Het gevaar is echter groot dat het ganse opzet dan losgekoppeld wordt van de betrokken-

heid en bewogenheid waaruit het ontstond. Binnen een wetenschappelijke discipline kan immers om het even wie zich inschakelen, geengageerd of niet.

Op zichzelf zou het reeds heel wat betekenen, mocht het beoogde onderzoek, zelfs in de laatste betekenis, binnen de architektuurdiscipline tot stand komen. Het verrichten van onderzoek naar de 19de-eeuwse gebouwde omgeving is misschien voorwaarde om een ontbrekend geheugen te reconstrueren, het is echter geen waarborg tot een geweten...

(Ingezonden mei 1981)
I.I.S.R.O., Celestijnenlaan 131, 3030 Leuven-Heverlee